فصولِ اکبری

جدید

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمه الله

طبعة جدیدة مصححة ملونة

مکتبة البشری
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول اكبرى

عدد الصفحات : 144

السعر :-/65 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرى**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+

المصباح، ١٦- اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. 5773341,5557926-51-92+

دار الإخلاص، نزد قصه خوانى بازار، پشاور. 2567539-91-92+

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع صفحہ

مقدمہ

خطبہ ٥
کلمات عرب، فعل ٦
فعل ماضی ٧
معروف ومجہول ٨
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد ٩
اوزان صیغ، معروف ومجہول ١٠
اثبات فعل ماضی معروف ١١
اثبات فعل مضارع معروف ١٢
فعل مضارع نفی بہ "لن" ١٣
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد ١٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ ١٤
فعل مضارع بانون خفیفہ ١٥
لائے نہی ولام امر ١٦
امر، صیغ امر ١٧
مبنی ومعرب، مبنی اصل ١٨
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر ١٩
انواع جامد ٢٠
مصدر فعل ثلاثی مجرد ٢١
اوزان اکثریہ ٢١
اوزان نادرہ ومبالغہ ٢٢
اسم مشتق ٢٣
اسم فاعل ٢٣
اسم مفعول ٢٤
اسم ظرف ٢٥
صفت مشبہ ٢٥
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم ٢٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم ٢٧
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد ٢٨

موضوع صفحہ

ابواب ثلاثی مجرد ٢٩
باب اول ٣٠
باب دوم ٣٠
باب سوم ٣١
باب چہارم ٣١
باب پنجم ٣١
باب ششم ٣١
ابواب رباعی مجرد ٣٢
ابواب رباعی مزید فیہ ٣٣
باب اول ٣٣
باب دوم ٣٤
باب سوم ٣٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق ٣٤
ابواب باہمزہ وصل ٣٥
باب اول ٣٥
باب دوم ٣٥
باب سوم ٣٥
باب چہارم ٣٦
باب پنجم ٣٦
باب ششم ٣٦
باب ہفتم ٣٧
ابواب بے ہمزہ وصل ٣٧
باب اول ٣٧
باب دوم ٣٨
باب سوم ٣٨
باب چہارم ٣٩
باب پنجم ٣٩
ابواب ملحق برباعی ٤٠
باب اول ٤٠

موضوع صفحہ

باب دوم ٤١
باب سوم ٤١
باب چہارم ٤١
باب پنجم ٤١
باب ششم ٤١
باب ہفتم ٤١
ابواب ملحق برباعی مزید ٤٢
باب اول ٤٢
باب دوم ٤٢
باب سوم ٤٣
باب چہارم ٤٣
باب پنجم ٤٣
باب ششم ٤٣
باب ہفتم ٤٣
ملحق بہ "احرنجم" ٤٤
باب اول ٤٤
باب دوم ٤٤

خاصیات ابواب

باب نصر ٤٥
ضرب ٤٦
حسب ٤٧
إفعال ٤٧
تفعیل ٤٩
تفعل ٥١
مفاعلة ٥٢
تفاعل ٥٢
افتعال ٥٣
استفعال ٥٣
انفعال ٥٤

موضوع صفحہ
افعیعال ٥٤
چہار اقسام ٥٥
صحیح، مہموز، معتل ٥٥
مثال، اجوف، ناقص ٥٦
مضاعف ٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی ٥٧
وجوہ تخفیف لفظ ٥٨
اسکان و تحریک ٥٨
اصول مہموز ٥٩
قانون بیر وآمن ٥٩
قانون جاء وأئمة ٦٠
قانون میر وجون ٦١
اصول معتل ٦٢
أجوه وإشاح وأدؤر ٦٢
قانون محاريب وقوول ٦٣
قانون أواصل وأول ٦٤
قانون قيل وبيع ٦٥
قانون قيم وقيام ٦٦
قانون قائل وبائع ٦٧
قانون يدعي ٦٨
قانون تلق وأدل ٦٩
قانون تقوى ودنيا ٧٠
اصول مضاعف ٧١
قانون مد ٧١
قانون فر ٧٢
شروط ادغام ٧٣
مخارج حروف ٧٤
مخرج حلق ٧٤
مخرج لام وراء ٧٥
صفات حروف ٧٦
مجہورہ مہموسہ ٧٦

موضوع صفحہ
ادغام متقاربین ٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت ٧٧
حروف حلقیہ ٧٨
قانون تائے افتعال ٧٩
قانون خَصَّمَ وخِصَّمَ ٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل ٨١
اجتماع ساکنین ٨٢
قانون دواب وخاصة ٨٢
اصل در تحریک ساکن ٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ" ٨٤
وقف ٨٥
وجوہ اسکان آخر ٨٥
وقف عصا ورحی ٨٦
قانون هذا جُزْءٌ ٨٧
قانون إلام وغلامي ٨٨
امالہ ٨٩
موانع امالہ ٩٠
تثنیہ وجمع ٩٢
جمع صحیح ٩٢
جمع قلیل ٩٣
جمع کثیر ٩٤
جمع بواو ونون ١٠٢
جمع بالف وتاء ١٠٣
اسم جنس ١٠٤
تصغیر ١٠٥
تصغیر معرب ١٠٥
تصغیر ترخیم ١٠٩
تصغیر جمع کثیر ١١٠
تصغیر اشارات وموصولات ١١١
نسبت ١١٢
تعریف نسبت ١١٢

موضوع صفحہ
قانون ضربي وسيدي ١١٣
قانون فتوي ١١٥
قانون سقاية وحولايا ١١٦
قانون عدة وسه ١١٧
قانون مسجدي ١١٨
ابدال وحذف ١١٩
حروف ابدال ١١٩
الف وياء ١٢٠
واو ومیم ونون ١٢١
ہاء ولام ١٢٢
حروف زوائد ١٢٣
تعریف حروف زوائد ١٢٣
دلیل زیادتی حرف ١٢٤
زیادتی حرف تضعیف ١٢٧
زیادت غالب متعدد ١٢٨
ترجیح بشبہ ١٣٠
تمرین ١٣١
تعریف تمرین ١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف ١٣٢
بنائے جحنفل ١٣٣
بنائے اغدودن ١٣٤
قواعد خط ١٣٥
کتابت یاسین ١٣٥
کتابت اضربن ١٣٦
کتابت مؤجل وفئة ١٣٧
کتابت مستهزون ١٣٨
کتابت فر وبت ١٣٩
کتابت ال ١٤٠
کتابت مائتان ١٤١
کتابت أن ناصبہ ١٤٢

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِيْن و العَالِمِيْن.........................

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادندای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالى شأنه المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئ: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، واینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرَّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسائیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، وبر مذہب کسائیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی الله ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنابر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغیرہ.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغيره)

وَالصَّلاةُ علی **رسُوْله** مُحَمَّد وَّآله أجمعين.

بدان -**علّمك** الله تعالی- که **کلمات عرب** سه قسم ست: **فعل** واسم وحرف. **فعل**: کلمه ایست **مبنی** برائے افهام معنی با یکے از ازمنۀ ثلثه **ماضی** وحال و**مستقبل**، ....

الصلاة: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکه استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسوله:** وآن انسانیست که مبعوث شود با کتاب الهی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئ: این تعریف بر حضرت آدم علیه السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلکه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبلیغ ست، وآں علت غائیست که مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود که عدد کتب الهی یک صد وچهار ست، وعدد رسل سه صد وسیزده، پس چگونه بر هر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکه در "شرح مواقف" و"خيالي" وغیره مذکور ست آنکه کتاب نو باهر رسول ضرور نیست، جائز ست که با چند رسول کتابے باشد که هر گاه مأمور بر عمل آں شدند، گویا با هر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شده چوں سورة فاتحه، ونسبت نزول با کسی متعارف شد که اول برو نازل گردید. (كذا في النوادر وغيره)

علّمك إلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف هر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه هیچ زبانے خالی ازین سه قسم نبود. **فعل:** بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمه:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود که فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقله وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش هم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی:** ای موضوع پس افعالے که در استعمال زمانه ازانها دور شده داخل باشد، واسمائیکه استعمال آں با زمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنۀ سه گانه دراں یافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وهمچنین لفظ ماضی وغیره وارد نیست؛ زیراکه مراد از فهم زمانه بهیئات لفظ ست نه بمادۀ آں، وهمچنین مضارع که دراں دو زمانه است؛ چراکه حقيقةً دلالتش على الاختلاف بر یک زمانه است، وبنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله کشاد خدا **ویفتح می کشاید یا خواہد کشاد. واسم: کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ، وحرف: کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے** ست **موضوع**..........

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آورند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السين واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما يفوق عليه باید، وآن إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذهبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنۂ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ درینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمین ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، كذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس دریںجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر **درزمان حال** یا استقبال. وامر: **فعلے ست موضوع بجہت فرمودن** مخاطب را **بامرے** چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای فعلے کہ منسوب **بفاعل جلی** یاخفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوه بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

درزمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: درزمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یاخواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب راکہ معنی مصدری ایں فعل پیداکن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا راشامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ باللّٰہ، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في"النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع:** نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشية) **معروف:** کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: واوآنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یانہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: **خلق الله** و یخلق، ومجهول که چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. وہر یک ماضی ومضارع، وہر یک معروف ومجهول می آید بر اوزان مختلفه. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات قرار داده اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمه را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست که در جمیع متصرفات کلمه یافته شود ودر موازنه برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد ....

خلق الله: بعید نیست که در ایراد ایں ماده مثال تنبیه باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقه دہریه که قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفه که بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چه در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم که مفید خلق الله کل شیئ باشد برائے رد بر معتزله که بنده را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب إمامیه داشته باشد چه نزد ایناں ہم خلق بعضے افعال به بنده منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکه بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفه: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیه وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیره، نه باعتبار اختلاف حرکات عین کلمه؛ زیرا که ایں اختلاف در مجهول صورت نه بندد. (نوادر الوصول) **قرار داده اند:** بایں طور که آنچه مقابل یکے ازیں سه افتد اصلے ست، وہر چه بعینہٖ در وزن موزون آید زائد إلا درچند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمه: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا که در متصرفات ایں باب یافته میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنه:** این تعریف مشہور ست که مصنف ازاں عدول نموده حکم حرف اصلی قرار داد بدو وجه، یکے: آنکه باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودریافت مقابله موقوف بر اصالت، ودوم: آنکه صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا که یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ که در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کرده است، ویک حرف لا جرم بمقابله یکے خواہد بود، بخلاف قوم که تعریف حروف اصلیه کرده اند، پس واؤ در انجا مے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جمله را برائے ارتباط کلام مابعد که بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند که ایں کلام جداگانه است. یعنی آنکه در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکه در وزن وموزون بعینہٖ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد به تبعیت، پس اصطلح بروزن افتعل باشد نه افطعل، وصرف وجلبب بروزن فعل وفعلل ست نه فعزل ونه فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وہر یکے معروف و مجہول. بر دو گونہ است: اثبات و نفی.

بدان - نور الله قلبك وقلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یکے ماضی و مضارع. بر ہیژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی. بر سیز دہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع. بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صِوْغة بود، واو از کسرۂ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گداختن، ودر اصطلاح ہیئات عارض بمادۂ کلمہ، واین تعریف اولی ست از مشہور کہ هيئة للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیراکہ بر قِ امر، و ضرب بے تکلف صادق ے آید، بخلاف مشہور چہ قِ حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نہ دارد، واگرچہ جوابش بتکلف دادہ اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہا دلالت دارد بر فاعلہا، وقیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیراکہ فاعل غائب واحد وتثنیہ وجمع بود، وہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، وہمین قدر مخاطب ومتکلم را؛ تا بضرب شش در سہ ہیژدہ صیغہ بیرون آید. **سیزدہ**: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیۂ مخاطب ومخاطبہ، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیہ وجمع آں. وعلت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، وہمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) **چہار مشترک**: [تفعل در حاضر وغائبہ، وتفعلان در تثنیہ غائب وحاضر وحاضرہ، وأفعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیہ وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد ودر ماضی سہ؟ گویم: چوں مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی كما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت إشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان وصیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فعلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعُلَ ولاَ فَعِلَ آہ. بدانکہ ....

فَعَل: ابتدائے صیغہا از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فَعَلاَ فَعَلُوْا**: چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواوٗ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فَعَلَتْ: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فَعَلْنَ**: نون در آں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آلۂ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحد ست لازم نیاید. (یحیی)

فَعَلْتَ: ماخوذ است از أنت، وفتح تا دریجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور علي)

فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. **فَعَلْتُ**: [تثنیہ دریجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہرگاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون دریجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **"ما" یا "لا"**: برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلاَ صَدَّقَ وَلاَ صَلّٰى﴾ (القيامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فَلاَ اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد:١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير للعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنّهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ"لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضي)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجهول از معروفست، **اول آنرا** ضم ده، و ما قبل آخرش کسره **اگر نبود** نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آه.

فصل

بدانکه علامت مضارع چهار حرف أتین ست که در اولش جاگیرد، الف در یك صیغه همچوں نون، و یا در چهار، وتا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفعَلُ	**يفعَلاَنِ**	يَفْعَلُوْنَ	تَفعَلُ	تَفْعَلُ	تَفْعَلاَنِ	يَفعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفعَلِيْنَ	تَفعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ		

بحرکات ثلثه در عین چوں علامات مضارع را ضم دهی، . . . .

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل همه مشتقات بلا واسطه مصدر ست اما مصنف درینجا مطابق جمهور میگوید. (نوادر الوصول) **اول آنرا إلخ:** مصنف درینجا محض درپے بیان معروف ومجهول از ثلاثی مجرد ست، چنانکه تمثیلش بران دلالت دارد، ودر بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثله کرد، پس حاجت بداخل کردن مجهول غیر ثلاثی به تکلف نمانده. (نوادر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پاره مسائل که مغائر باشد احکام آنها به نسبت ما قبل. (یحیی) **أتین:** صیغه جمع مؤنث غائب ماضی ست از أتی یأتي آمدند آں زناں. **در اولش إلخ:** زیرا که اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء راے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يفعَلُ: میکند ویا خواهد کرد آں یك مرد در زمانهٔ حال یا استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

يفعَلاَنِ: بدانکه اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شده بود لهذا نون را که از حروف زیادت ست، وبا حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیه کسره دادند؛ لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیه، وگاہے نون تثنیه را فتحه وضمه هم دهند چنانکه ﴿ أَتَعِدَانِنِي ﴾ (الأحقاف:۱۷) بفتح نون و﴿ تُرْزَقَانِهِ ﴾ (یوسف:۳۷) بضم آں در قراءت شاذه آمده است. **بحرکات ثلثه:** لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکه موزون او، چوں: ینصر ویضرب، ومفتوح العین خود هم مستعمل ست. (منه)

وبما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه **کلمه ما ولا تغیرے در لفظ مضارع** ندہد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، ومسمّٰی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چہار صیغہ نصب کند، وجائیکہ **نون اعرابي** یابد بیفگند نحو:

لَنْ يَّفعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفعَلَ	لَنْ تَفعَلاَ	لَنْ يَفعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اَمّا بعد دخول "ما" و"لا" بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفتہ: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللهِ﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الكافرون:٢). (يحيى)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہٰذا نفی رؤیت کرده اند؛ زیراکہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنا براین قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طه:٩١) چراکہ "لن" تابید می خواہد و"حتی" تحدید وانتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کرده گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل ست نہ تاکید ونہ تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعره است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ويحيى)

نون اعرابي: ای نونیکہ بدل اعراب آمده، وایں سوائے نون جمع مؤنث بیفگند؛ ازانکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (يحيى)

لَنْ يَفعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، کقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و"لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّٰی بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر **حرف علت** نبود، **اگر بود بیفگند**، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابی را **بیندازد** نحو: لم یفعل آہ، چوں **نون ثقیلہ** در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں نخواند آں یکمرد در آری **نون اعرابی راحذف کنی**، وواوٗ جمع راکہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکہ ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ....

مسمّٰی بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے "کتاب الخصائص" است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلّت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد لہٰذا نفیش را جحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقہ وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بہ "إن" شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ "إن" جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنیں "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واوٗ ویاء والف بود بیفگند؛ چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم برو آمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ باحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت راحذف کردند، ودر ضرورت با "لم" إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] **آخر مضارع:** اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واوٗ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واوٗ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ؛ تاما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہا مدہ ست، واگر ایں واوٗ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواوٗ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواوٗ ویاء راحذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تمادّا الثوبَ. (رضي)

وبعد نون فاعل **الف فاصل** در آری، وما قبل **نون ثقیله** در تثنیه و جمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر **مضموم**، ودر واحد مؤنث حاضر **مکسور**، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله **مکسور باشد** اگر پس الف افتد (غائب باشد یا مخاطب)، **وگرنه مفتوح** (ای مفتوح باشد) چنانچه لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	**لَتَفْعَلَنَّ**	**لَتَفْعَلَانِّ**	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه **حکم نون** ثقیله دارد ....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکوننّ وچهار نون در یمننّ؛ زیرا که در اول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیله**: بدانکه دخول این نون اکثر واشهر بر مستقبلے ست که دراں معنی طلب باشد ہمچو امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض، ودر مستقبلے که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند ہمچو لام قسم، وأما زائده برائے توطیه، وہمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واوِ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے راکه واوش از جہت ضمه ما قبل درینجا افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے راکه یایش از جہت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے راکه ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے راکه ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرۂ ما قبل بعد سقوط واوَ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واوَ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابہت وے بانون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنه مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ**: ہر آئینه ہر آئینه خواہد کرد، یا کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجہول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغۂ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر. **لَتَفْعَلَانِّ**: صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افادۂ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف: ٣٢)؛ زیراکه زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف عليه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان عليه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکه خودش ساکن ست، **وجائیکه** پیش از ثقیله الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجهول

لَيفْعَلَنْ	لَيفْعُلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتفْعَلُنْ	لَتفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنی منع** گرداند و عمل " لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیله وخفیفه بطوریکه دانستی در آر. لام مکسور که آں را **لام امر** خوانند ....

وجائیکه: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حده، لیکن یونس وکوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجواب میدہد از التقاء ساکنین بایںکه الف واقعه قبل ایں نون بمنزله حرکت ست؛ چراکه در آں مده است.

وازینجا ست قراءة نافع: ﴿مَحْيايْ﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولهم: "التقتْ حلقتا البطانِ" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسره از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجه حمل کرده شد قوله تعالى: ﴿وَلا تَتَّبِعانِ﴾ (يونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکه ہر یک از خفیفه وثقیله نزد سیبویه اصل ست برأسه، ونزد کوفیین ثقیله اصل ست. (رضي)

لَيفْعَلَنْ: ہر آئینه ہر آئینه خواہد کرد یا، کرده خواہد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفه معروف یا مجہول. **لَتفْعَلَنْ**: صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لَتفْعَلُنْ**: باسقاط صیغۂ تثنیه وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیه مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتفْعَلِنْ: باسقاط صیغۂ تثنیه وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّٰی به نہی شده باآنکه نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہٰذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام كي که آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد که ایں لام بعد واؤ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفیان وقالون وبزی، وگاہے بقرینه در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي ليقيموا، وابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلاَ	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلاَ	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلاَ	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلاَ	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي لتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ ایذن بجائے تیذن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند؛ لہٰذا امر را مبنی کردند، وکوفیان چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم: تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ. (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: ليغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول درآید نزد بصریان. **لِيَفْعَلْ:** ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہٰذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست؛ لہٰذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ:** تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضائقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیفگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش ہمزۂ وصل مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودر آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلاَ	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنہجیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف مبنی اصل..........................

بیفگنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ ے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ في الجملہ ثقل ست؛ چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وضع وکلم وتکلم، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل ے افتد، پس اعتبار رانشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر راساکن کن اگرحرف صحیح بود چوں: از تَعِدُ عِدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل**: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ براسم آید یابر فعل وحرف ازانجاکہ حرف مبنی است واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقْتُدِرَ ماضی مجہول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، كذا في "الرضي"، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، وبامکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ ولہذا در حروف ہجا مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود راباہم وصل می نماید، یاآنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد كذا في "نوادر الوصول".

مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو=

ولازمند، و**مضارع معرب** ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. **واسم بر دو گونه است: مبنی آنکه آخر وے بدر آمدن عامل** تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ و**معرب** یعنی **قبول کننده اعراب** حاصل معنی ست **نحو**: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید **دو نوع** خبر **ست**: **متمکن** مبتدا **که جائے دہد اعراب وتنوین** را امکن ومنصرف **نیز** خواندش، و**متقی که جائ ندہد کسرہ وتنوین** را مگر بداعیہ، **نحو**: صدق أحمد، **ونیز** اسم **بر سه گونه است**: **مصدر اسمے که** . . . .

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکه بنایش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل که محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست که مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ که محتاج بمشار الیه است، ومثل حرف که بضم ضمیمه احتیاج دارد، یا عارض که گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! که با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منه) **آخر وے**: ایں تعریف بطور جار الله زمخشری ست.

عامل: آنچه آخر کلمه را بگرداند از حالتے بحالتے. (منه)

من ضرب هؤلاء: یحتمل که "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. **متمکن**: مخفی نماند که متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في "الصحاح" نه بمعنی منصرف چنانکه مصنف گفته آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید که دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابله وتمکن است؛ چه تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صه ومه که اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمه فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) **کسرہ وتنوین**: [ای نون ساکن که در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج که ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور که ممنوعیت کسرہ نزد شاں به تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے که: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و **مشتق** ای لفظے مصوغ **از مصدر** باحداث
ساختہ شدہ
ہیئتے و معنی **بابقائے** مادہ و معنی آں کصوغ الأواني و **الحُلي** من الفضة. وجامد کہ نہ مصدر
جمع آنیۃ بمعنی ظرف زیور از نقرہ
ونہ مشتق از وست **بر سہ وجہ** ست: **ثلاثی** کہ درو سہ حرف اصلی بود، ورباعی کہ درو چہار حرف
اگرچہ زائد نیز بود
اصلی است، وخماسی کہ درو پنج حرف اصلی باشد وہر یک دو قسم است: **مجرد** کہ درو حرف زائدہ
از ثلاثی ورباعی وخماسی ای تنہا از زائد
نبود، چوں: **فَرَس**.........................

ماخذ فعل إلخ: [احتراز ست از ضاربیة ومضروبیة.] حقیقۃ جائیکہ فعل باشد، یا تقدیرا جائیکہ فعل را ازو مطلقا بنا نکردہ باشند، مثل: أفکل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف کہ ففعلش نیامدہ. ومراد از فعل اصطلاحے ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلاکہ ماخذ جعلی برائے ألبن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: ایں تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول کردہ حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا کہ بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسہ بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکہ اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سہ قسم ست؛ زیرا کہ ایں تغیر یا بہ تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نہق، یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، وایں را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دریجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازان آنچہ از مصدر نیاید چوں ذأبت ماخوذ از ذئب کہ اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احتراز است از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر.] احتراز ست از نعق مشتق از نہق باشتقاق اکبر.

الحلي: بروزن دُلي اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعدہ مرمي حلي شد. **بر سہ وجہ**: مقسم ایں اقسام جامد را قرار داد نہ مطلق اسم معرب را؛ زیرا کہ مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثہ مستدعی تقسیم مصدر ہم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی ہم باشد، چوں: کاف خطاب وما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: ایں اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثہ مفتوح، وضمۂ اول از تغیرات نسبت ست، وہمچنین رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعہ وخمسہ نہ منسوب بہ ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیرا کہ بر زید ثلاثی صادق نمی آید چہ زید منسوب سہ سہ حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا مادہ، کذا في "القاموس".

و**جَعْفَر** و**فَرَزدق** ومزید که درو زائد هم بود، چوں: حِمَار وقِنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، **زیادتی** اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل[1]	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلَة	فَعَل	فَعِلَ	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالَة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نهر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نهر پر، وبمعنی ناقۂ فربه، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمه، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری که زر جعفري منسوب باوست، وآنچه بمعنی خرپزه وحمار شهرت دارد در کتب معتبره لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، ولقب همام بن غالب. برائے آنکه کوتاه قد وفربه بود، یا بنا بر آنکه روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی**: بدانکه ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" وجلبی وخطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، وحاصل کلام همه آنکه مصدر را یعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر اں افزایند، وایں محض تکلف ست.

لهذا عبد الحکیم ایں توجیه را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تنصیص مینماید، معهذا اگر از بعضے اکابر همچو الفاظ از قلم بر آید تا امکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بهار عجم" ست؛ لهذا تاج الأذکیاء ورئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم- در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کرده قائل بزیادت شده اند واز نسبت تغلیط به مصنف کف لسان فرموده. (أنور علي)

فِعْل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، از ض. **فَعْلَة**: بالفتح، نحو: رحمة مهربانی کردن، از س.

فِعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، از ن. **فُعلَة**: بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، از س.

فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فَعِلة**: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ض. **فِعَل**: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدی راه نمودن، از ض. **فَعَال**: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. **فِعَال**: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ض. **فُعَال**: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فَعَالة**: بالفتح، نحو: زهادة پرهیزگار شدن، از س. **فِعَالة**: بالکسر، نحو: دراية دریافتن، از ض. **فُعَالَة**: بالضم، نحو: بغاية جستن، از ض.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	**فَعِيْلَة**	**فُعُوْل**	**فُعُولَة**	**مَفْعَل**	مُفْعِل	مَفْعَلَة	مَفْعِلَة	فَعْلَىٰ
فِعْلَىٰ	فُعْلَىٰ	فَعْلَان	فِعْلَان	فُعْلَان	**فَعَلَان**	فَعَالِيَة	فَعْلُوْلَة	

ومى آيد بر **مَفْعُوْلٌ** ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ **وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة** وفَعْلُوَّة **وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة** وجز
يعنى كمتر
آن و **للمبالغة تَفْعَال وفِعّيلى وفَعَلُوْت وفَعْلُوْتىٰ وتِفِعَّال**..............

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشيدن برق، از ض. فعِيْلة: نحو: قطيعة بريدن از خويش، از ن. فُعُوْل: بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. فُعُولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفيد شدن، از س.

مَفْعَل: نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعية، يا الف شد كوشش كردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوي خواندن از نصر، وذكرى ياد كردن از نصر، وبشري مژده دادن از نصر، وليان، أصله لويان واؤ يا شد ودر يا ادغام يافت مدافعت كردن از ضرب، وحرمان بے بهره ماندن از ضرب، وغفران بخشيدن از ضرب، وكراهة ناخوش شدن از سمع، وقيلولة در نيمروز خفتن از ضرب.

فَعَلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، از نصر. مفعول: نحو: مكذوب ومكذوبة وكاذبة دروغ گفتن، از ض.

فعول: نحو: قبول پذيرفتن، از س. مَفْعُلَةٌ: نحو: مملكة مالك شدن، از ض. فعولة: نحو: جبورة تكبر كردن، از ن.

فعلاء: نحو: رغباء خواهش كردن، از س.

فَيْعلُوْلة: نحو: كيونونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وكوفيان كونونة بضم فا كلمه بود، ضمه فا بفتحه بدل كردند؛ تا بهمه مصادر ذوات التاء كه مفتوح الفاء اند موافق شود، پس از ان واؤ را بيا بدل كردند براے حمل بر اخوات او واين تكلف محض ست، وسيبويه وبصريان گويند: اصل آں كيونونة بفتح عين ست، واؤ بقاعدهٔ مرمي يا شد ودر يا ادغام يافت، پس ازاں يائے مفتوح براے تخفيف حذف شد، رضي گويد: قول سيبويه اولى ست.

للمبالغة: اختلاف كرده اند كه در اوزان مبالغه ومصادر آيا مناسبت ست؟ واين مسلك زمخشري ست، وبهمين رفته اند غير سيبويه بدليل آنكه چوں اين باب كثير الاستعمال ست اولى كه قياسى باشد، وسيبويه گويد: كه ثلاثى اند لا غير. (شرح المراح)

تَفْعَال: نحو: تجوال بسيار جولان كردن، از نصر. فِعّيلى: نحو: دليلى بسيار راه نمودن، از نصر.

فَعَلُوْت: نحو: رغبوت بسيار خواهش كردن، از س. فَعْلُوْتى: نحو: رغبوتى بسيار خواهش كردن، از سمع.

تِفِعَّال: نحو: تقطاع بكسر تين وتشديد طاء بسيار بريدن، از منع.

وغیرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **کفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، **واسم مشتق شش نوع است:**
ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فِعِل	فَعِيْلٌ[1]	**فَعُوْلٌ**	**فَعَّال**	**فُعَّال**	**مِفْعَل**	مِفْعَال	**مِفْعِيْل**	**فِعِّيْل**	**فُعَلة**	**فُعَّل**

غیرها: چوں: کذاب بالکسر وتشدید ذال، وغلبی وغلبة بضمتین وتشدید یاء، وغلبی بکسرتین وتشدید، وساکونة بضم کاف، وکبریاء بالکسر وکسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم ہمزہ وعین مہملہ بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِل: بکسر عین وفتح آں. (نوادر الأصول) **کفَعْلَة إلخ**:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ، چون: ضارب یعنی شخصیکہ در وصف زدن حادث شدہ. (منہ)]بدانکہ صرفیان از مصدر واسم فاعل وغیرہ بحیثیت اشتقاق وتعداد صیغ وجز آں بحث می کنند، ونحویان از حیثیت عمل لہا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر وگاہے برائے مؤنث آید، چوں: حائض وطالق کہ اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق وانسان حائض نزد سیبویہ، وخلیل گوید: کہ اسم فاعل نیستند بلکہ ایں اشتقاق از حیض وطلاق ہمچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق وذو حیض باشد، وکوفیان گویند: تاء دریںہا مقدر ست بجہت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد میکند آنرا امرأة حاملة ومرضعة کہ با عدم لبس تاء مقدر نیست. **فِعِل**: نحو: حذِر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُوْلٌ: نحو: ضروب بسیار زنندہ. **فَعَّال**: نحو: قطاع بسیار برندہ، از منع. **فُعَّال**: نحو: ضُرّاب بسیار زنندہ.

مِفْعَل: نحو: مجزم ومجزام بسیار قطع کنندہ، از ضرب. **مِفْعِيْل**: نحو: منطیق بسیار گو، از ض.

فِعِّيْل: نحو: شریب بسیار نوشندہ، از علم. **فُعَلة**: نحو: ضحکة بسیار خندہ کنندہ، از علم. **فُعَّل**: نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور از ض.

---

[1] نحو علیم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة وفروقة ومجزامة**.

برائے زیادت در مبالغہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ[1]	مَفْعُولان	مَفْعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعِيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفِعل وفاعل.

قتول بمعنی مقتول — کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.

کنند ترآں یک مرد

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقلّ فِعَال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامة: بسیار بسیار دانندہ از علم. **فروقة**: بسیار جدا کنندہ از علم. **مجزامة**: بسیار برندہ از ض.

اسم مفعول: [آنچہ دلالت کند بر چیزیکہ بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زدہ شدہ. (منه)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہٰذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند: چہ اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضمہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند: تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد: چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونہ ذُهِبَ مجہول. (شرح صراح، رضي)

فَعِيل: جريح بمعنی مجروح. **فُعلة**: چوں: ضحكة آنکہ بر و خندند. **فَعْل**: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضيل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیرا کہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل درانجا بزیادت لفظ أكثر یا أشد باشد، چوں: أكثر استعمالا وأشد استخراجا، وہمچنیں از لون وعیب و برائے تفضیل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَل مِفعَلة: چوں: مخيط آلہ دوختن، ومفرقة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منه)

مِفْعَال: بکسر فاء، چوں: مخياط آلہ دوختن. **مَفَاعِل**: جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

---

[1] کردہ شدہ.

مَفَاعِيْلُ وفَعَائِل، و**شذ مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مَفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	**فِعْل**	**فُعْل**	**فَعَل**	**فَعِل**	**فَعُل**	**فِعَل**
فِعِل	فُعّل	فعُل	أَفعَل[1]	**فاعِل**	فَيعِل[2]	**فعال**

مفاعيْلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتيح جمع مفتاح. **شذ مُدُق**: بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن بلبل، ومکحلة ومحرضة بروزن بلبلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآبۂ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شاذ گفتنش نیست، مصنف ہم در "أصول" ہمین را اختیار کردہ.

مُنخُلْ: [اِی غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقیوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) **مفْعَل مفعِل**: یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومجیی ومقر ومذب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منہ)

صفت مشبہ: اِی لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن اِی شخصیکہ در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ در وصفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فَعْل: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. **فِعْل**: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. **فُعْل**: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. **فَعَل**: نحو: حسن نیکو، از ك. **فَعِل**: خَشِن درشت از ك. **فَعُلٌ**: نَدُسٌ زیرک، از ع.
فِعَلٌ: رِيَمٌ پراگندہ. **فِعِل**: بِلِزٌ کوتاہ وزن فربہ. **فاعِل**: نحو: کابر بزرگ، از ك. **فَعال**: نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جید دازن.

فِعال	**فُعَال**	فَعَّال	**فُعَّال**	**فَعِيْل**	فَعُول[١]	فَعْلى[٢]
فُعْلى[٣]	**فَعَلى**	فَعْلان[٤]	**فُعْلان**	**فَعَلان**	فَعلاء[٥]	**فُعَلاء**

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فَلْسٌ[٦]	**فَرَسٌ**[٧]	كَتِفٌ[٨]	عَضُدٌ[٩]	**حبر**

فِعال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعَال:** [نحو: کُبار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فُعّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] نحو: کُبَّار بزرگ، ازك. **فَعِيْل:** نحو: کریم.

فَعَلى: نحو: حیدی مادهٔ خر جهنده از سایهٔ خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط ست؛ زیرا که وَقَرى بمعنی شبان گله گوسفند، وجَمَزى خر شتاب رفتار، وقَطَفى بمعنی مرد كثير النكاح آمده است، كذا ذكره البلقياني، بلکه جَمَزى را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عریان برهنه، ازعلم. **فعلان:** نحو: حیوان، از س.

فُعَلاء: نحو: عشراء مادهٔ شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.

غير ذلك: ہمچو قدوس وقابوس ومسکین ومساح. (شرح الأصول)

ده وزن: وقیاس دوازده بود بضرب سه حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء وکسر عین وبالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، ودُعِل منقول ست، وحُبِك از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فاء وکسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر ومؤنث وبرائے مؤنث فرسة نیز آید.

حبر: سیاہی دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظیر وزردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[١] نحو: رؤوف. [٢] نحو: عطشى. [٣] نحو: حبلى از س. [٤] نحو: عطشان. [٥] نحو: حمراء. [٦] پول.

[٧] اسپ. [٨] شانه. [٩] بازو.

عِنَبٌ	إِبِلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کتف کِتْف، وور **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، وور عَضُد، عَضْد، وور إِبِلٌ إِبْلٌ، وور **قُفْل** قُفُل وور عُنُق عُنْق.

بروزن حبر بروزن فلس کفلس کحم

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُحذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویہ جزایں لفظ نیامدہ، واخفش بلز براں افزودہ، وابن حاجب ہم بداں رفتہ، ورضي وغیرہ إجر وإطل وإبط وإقط وإید نیز اضافہ کردہ اند. **صرد**: جانوریست بزرگ سر کہ کنجشکان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ داشت برائے خدا. **عنق**: گردن وجماعۃ مردمان در وے. (شرح الأصول) **رواست**: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را وور دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، وور کرم کرم، وور ضرب مجہول ضرب، وہمچنیں در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، وورادرك منتفخا بکسر فاء وسکون آں، ووهو ووهي وهو وهي وفليضرب وجزآں بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتحہ راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العین آمدہ است لغتیست برأسہ، نہ فرع ساکن العین، مگر ور مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامدہ؛ ازانکہ فتحہ خود اخف است. (شرح الأصول، رضي) **در فَخِذ**: ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد.

در قُفْل: بدانکہ نزد اخفش وعیسی بن عمرو در قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست کہ عین را ضمہ دہند بدلیل اینکہ چنانکہ نزد ایشان تخفیف بہ تسکین مطلوب ست ہمچنیں اتباع وتناسب نیز مطلوب ومہم ست؛ ولہذا در دلي وقسي فاء کلمہ را کسرہ دادند ومنتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا في "شرح الاصول". **برثن**: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سہ ماشہ وچہار جو از نقرہ، کذا في "الریاض". **قمطر**: آنچہ دراں کتاب نگاہ دارند. **جُحذب**: بدانکہ پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحذب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزودہ، وگویند: آں مخفف جحاذب ست، وفراء تخلب وبرقع روایت کردہ، وضم ثالث دریں ہردو اگرچہ مشہورست، لیکن روایت ثقہ رد نتواں کرد، وہم درقعدد وفعلل وسودد و عوطط =

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چهار:

سَفَرجل[1]	قُذعمل	جَحْمرش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غَضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	**قِرطَبُوس**[6]	قبعثریٰ[7]	خَندریسٌ[8]

فصل

بدانکه مصدر وفعل وسائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی ورباعی، وہریک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر ومشتق در اطلاق مجرد ومزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے که درو یا درماضی او........................

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجه ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضي)

محصور نیند: احترازست از قول سیبویه که امثلۂ ثلاثی مزید راسه صد وہشت گفته، واز قول زبید که ہشتاد وچند مثال بر اں افزوده.

قرطبوس: وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجودست، لیکن در لغات معتبره یافته نمی شود، ہاں در "قاموس" قطربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آورده، پس چه عجب که قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل: پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر ومشتقات معلوم نشده بود؛ لہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) **رباعی**: نه خماسی؛ زیرا که فعل ثقیل ست از اسم از جهت تصرف ولحوق ضمائر، وہرگاه فعل خماسي الأصل نشد مصدر ومشتقات که تابع آنست نیز خماسي الأصل نشده. (أنور علي)

درو یا درماضی الخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قوله: "درماضی او" مصدر ومشتقات سوائے ماضی، =

---

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاد ناقۂ بزرگ.
[7] شتر فربه. [8] شراب کهنه.

سه حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یاماضی که درو سه حرف اصلی ست بازیادتی. ورباعی مجرد آنست که درو یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکه در ماضی او چهار (چوں بعثر) حرف اصلی باشد وزائد، یاماضی که درو چهار حرف اصلی وزیاده بود، وزیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست: . . . .

= وکلمهٔ "یا" برائے منع خلو ست، پس جائز که درو وهم در ماضی او سه حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکه ثلاثی نزد اہل فن آنکه درو سه حرف اصلی باشد، ومجرد آنکه درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکه درو زائد ہم بود، وچوں برین تعریف وارد می شد که بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچه آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید که ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی ورباعی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصهٔ تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلا باب ست که ماضیش تنہا سه حرف اصلی داشته باشد، وایں تعریف بر مجموع باب باہمه تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست که صیغهٔ ایست از صیغہائے باب. آرے، ایں قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینهمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که بر ہمه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چوں: یبعثر ومبعثر وبعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: أکرم، ودو مثل: احمر، وسه ہمچو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانهٔ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد؛ لہذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر؛ لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند؛ تا شبهٔ خروج از کسره بضمه وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید.

وبدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، وجمله مشتقاتش که باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشته باشند، واصل در نسبتش مصدر ست؛ لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب إفعال یاتفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عين ماضى وكسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي:
مصدر معروف مصدر مجهول
لاَ تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ،
بكسر العين جمع مضرب ومضربة
جمعها: مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ
وضُرَبُ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عين ماضى وضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْراً نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْراً مَنْصُوْرٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لهٰذا بماضی ومضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ينصر وفتح يفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیراکہ کسرہ در عین مضارع اصل ست باآنکہ ایمہ تصریح کردہ اند باینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یانہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ "فهو ضارب"، ومفعول را بلفظ "فذاك مضروب"، ودر امر وغیرہ لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنیں واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است، وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ "شرح نوادر الوصول" وشرح یحییٰ بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْباً: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، وبر زمین رفتن بطلب روزی، ویاد داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنْصُرْ:** گاہے باضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ يَفْعَلُ**، بكسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ إلخ**

باب چہارم: **فَعَلَ يَفْعَلُ**، بفتح العين فيهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ يَفْعُلُ، بضم العين فيهما:

كَرُمَ يَكْرُمُ **كَرَماً** كَرِيْمٌ، أُكْرُمْ مُكْرَمٌ

بدانکہ رواست تسکین عین فَعِلَ وفُعِلَ، ودر شَهِدَ شَهْدَ شِهِدَ.

مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعِلَ يَفْعِلُ، بكسر العين فيهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وكاد يكاد از سمع؛ ....

فعِلَ يفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیراکہ از أم الأبواب است. **مَسْمَعٌ**: درینجا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآلہ وصیغ مجہول ہمہ ترک کرد؛ تابر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ**: مقدم کرد بر کرم؛ زیراکہ فتحہ از ضمہ اخف است.

كَرَماً: بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) **تسکین عین**: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجہول بشرطیکہ عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وكرم وبعد ولیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد ہمگنان مستعمل است. **شِهْدَ**: بکسر فاء وسکون عین، ودر ہمین لغت ست نعم وبئس، سیبویہ گفتہ: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شِهِدَ**: بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَاناً: بالكسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم والكسر وحساب وحسبة وحسابة ہر سہ بالکسر از نصر آمدہ است، كذا في "الصحاح" و"القاموس"، وگفتہ اند: کہ صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامدہ، وحسب از سمع نیز آمدہ درقرآن مجید ہمچنین ست.

اما فضل يفضل: [از ہمہ مؤخر نمود؛ زیراکہ بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدودہ نیامدہ.] جواب سوال =

ولهذا کِدْن بکسر کاف آید، وضمہ شاذ بود. بدانکہ اسم ظرف از ناقص ومضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، واز مثال بکسر عین، واز غیر آں چنانچہ دانستی.

ورباعی مجرد رایک باب ست، ومصدرش **فعللة**: ....

= مقدر ست، تقریرش آنکہ: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چہ فضل یفضل وکاد یکاد یافتہ شد. وحاصل جواب آنکہ: ہر دو بیرون از ابواب مذکورہ نیستند؛ چہ اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضی بابے بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنہ عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، متتبع لسانین ماضیش از علم ومضارع آں از نصر برزبان راند سامع ناواقف باب جداگانہ فہمید. (نوادر الوصول)

ولهذا كدن: زیراکہ در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست کہ کسرۂ عین رابفاء دہند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمہ شاذ: ای ضمۂ کاف برائے دلالت بر حذف درو شاذ ست، قیاسا برائے آنکہ رعایت باب بر رعایت واؤ مقدم ست، واستعمالا برائے آنکہ رضی گفتہ است: قلیل، وبعضے صرفیان کاف را مضموم یافتند، دانستند کہ اصل کاد کود بضم واؤ ست، پس کسرۂ کاف را وجہ مرجوح ہم بہم نمی رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین واز ضرب حاصل اعنی شانزدہ در چار حالت لام اول شصت وچہار میشود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بناء، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، وسکون عین بنا بر کراہت اربع حرکات وسکون لام اول مستلزم التقائے ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، وحرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، واختیار فتحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد وتعیین ثلاثی بماضی ومضارع؟ جواب آنکہ: اصل در تعیین مصدر ست؛ چہ اصل ہمہ صیغہا است، وچوں مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی ومضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید: ازانکہ ابواب مجرد یکجا، وابواب مزید یکجا باشد، ووجہ تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست کہ ہرگاہ مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر ہم فاصل شود مضائقہ نیست: زیراکہ چو آب از سر گذشت چہ یک نیزہ چہ یک دست؛ بآنکہ در مزید رباعی ورباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکہ ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست کہ اول ازاں فراغت کند ومجرد ومزید ہم دریں صورت یکجامی شود.

بعثر يبعثر بعثرة[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ويجيء مصدره فِعْلاَلاً وفَعْلاَلاً و**فَعْللى** و**فُعْلُلاَء**. و **مصدر رباعی** وثلاثی مزید بر **مفعول** وے
چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. ور**باعی مزید** را **سہ باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو باہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر ازثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: **تسربلة**.

بعثر يبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. **فعللى**: چوں: قهقرى: قدم بقدم باز آمدن. **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانوافگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعلل فعلال، واز فاعل فيعال، واز فعل فعال بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث را کسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہاست، وإلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعال کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعيلال گوئی. اما أشہر در فعل وفعلل وفاعل وتفاعل وتفعيل بر خلاف قیاس مذکور تفعيل وفعللة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فیعال است برأسہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصادر فعل رادانستہ باشد، كذا في" أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرنجم ومستخرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (یحیی)

تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را دریجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِرٌ، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَر، اِقشعرَّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلِّيْلَةٌ. كقشعَريرة وطمأنينة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم ست: یکے آنکہ درو یا در ماضی او . . . .

اِقْشَعِر: بفک ادغام وسکون آخر. فائدہ: بدانکہ نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست؛ لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست؛ ازانکہ حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت دادہ اند، ونزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسرہ وفتحہ، واگر مضموم العین ست بضمہ نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدُّہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدَّها، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمدہ است، قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ٢٣٣) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ٧٥) بالفك.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسرہ وفتحہ در امر ذکر کردہ، ولغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست درینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) **مطلق:** ازان کہ خالی ست از قید الحاق. (یحیٰ)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: يقشعر ويستنصر وقشعريرة اگرچہ درینہا ہمزۂ وصل نیست اما در ماضی اینہا ہمزۂ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

همزۂ وصل بود، دوم: آنکه نبود. قسم اول هفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

همزۂ وصل: وجه تسمیه اش بهمزۂ وصل آنکه ایں همزه بحرف ساکن وصل مے شود وے پیوندد، ویا آنکه خود از میان ساقط شده قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکه متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں همزه افزوده شود بمطلب خود واصل شود، وهمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود:** یعنی در رو یا در ماضی او همزۂ وصل نباشد. (منه)

هفت باب ست: شمار هفت باب در مزید ثلاثی مطلق باهمزه بر قول مشهور ست، وإلا اگر مذاهب مختلفه را جمع کنیم بچهارده باب مرتقی شود؛ زیراکه نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: أذاکر واذکر نیز دو باب جداگانه است، وحق اینست که ایں هر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچه ابن حاجب در "شافیه" گفته، واگر فروع را در اصول شمار کرده شود لازم آید که فروع باب افتعال نیز شمار کرده. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: که ظاهر اینست که ایں هر دو باب علیحده اند، نه فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَأَلَّ بکسر همزه وفتح عین وهمزه وتشدید چوں: اِزْيَأَنَّ أي حسن وافوعل چوں: اکوهد کاقشعر از کهد بمعنی جهد وتعب نیز آورده اند، وظاهر اینست که هر دو ملحق است بـ"اقشعر" نه مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزوده اند، چوں: اِهْبَيَّخَ به تبختر خرامید، وجوهری افتعلی نیز آورده، چوں: استلقی، وآمده است افتعال بفتح همزه، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ ، كذا في "شرح الأصول" وغيره.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، واز انست افتعله الله تعالی در حق طعامے که بر عیسی علیه السلام نازل شده بود. (نوادر الوصول) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست ، في "الصراح": انفعال شدن کار ، يقال: فعلته فانفعل، كقولك: كسرته فانكسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چہارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَانًا	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اِعْلِوَّاطاً: دست در گردن شتر انداختہ سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کذا في "القاموس"، وآنچہ در نسخ "منشعب" مشتہر ست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر "صحاح" گفتہ: واوش یاء نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواط نیز آید، کذا في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشِنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: یجتنب ویستنصر، إلا از باب افعل وافاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعل وتفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذ ست از یختصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واؤ، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج ودر ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، والا حذف کنند، چوں: مدھام، ودر مضارع مجہول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، ودر مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشُوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد وتدحرج، واگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واجتنب، واگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: أکرم وکرم ودحرج وقوتل واحضر، وشامل تر ازیں قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، ودیگر ہر متحرک را ضمہ.

اِحْمَرَّ	يَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمِرَّ
يُحمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب ہفتم: افعيلال:

اِدْهَامَّ	يَدْهَامُّ	**اِدْهِيْمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
يُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکہ در ماضی او ہمزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	**إِكْرَاماً**[1]	**مُكْرِمٌ**	أُكْرِمَ	يُكْرَمُ	**مُكْرَمٌ**

اِحْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وافاعل وافعل کہ فرع آنہاست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی وارعاوی کہ واوِ دومش مبدل بیاشد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیرہ، وازینجا پی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **مُحْمَرٌّ**: اسم فاعل واسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. **اِدْهِيْمَاماً**: سیاہ شدن، قوله تعالى: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن:٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرها. (صراح) **پنج باب إلخ**: کثیر را تابع واحد کردند نہ بالعکس؛ چراکہ دراں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. **إِكْرَاماً**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَة وفَعَال بفتح فاء آید، چوں: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وإبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح:١٧) وشارح "تسہیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، واگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، وظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چوں: دارس ويافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند ملقح ومسهب ومحصن، وبر فعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومجنون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تالازم نيايد اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعيل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَة** وفِعَال و**فَعَال** و**فِعَّالٍ** و**تَفْعَالٍ**.

نحو سلام وكلام

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً[1]	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.

أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغۂ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلّت مصادر مذكوره، يعني مطرد نيست. (نوادر الوصول)

تفْعِلة: وزن تفعلة از ناقص كليةً واز مہموز اكثر ے آيد، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشري تاء در تعزية وغيره عوض يائے محذوف ست كه اصل تعزيِ بدو ياء بر وزن تفعيل بود، يحتمل كه نزد مصنف مذہب زمخشري مختار باشد، يا قلّت راجع بسوئے مصدر صحيح باشد، يا قلّت اضافت اى نسبت به تفعيل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال: بدانكه اكثرى از معتبرين كذاب بكسر كاف وتخفيف ذال مصدر تفعيل آورده اند، وازوست قوله تعالى: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَاباً﴾ (النبأ:٢٨) بر قراءت تخفيف ذال، اما شيخ رضي در "شرح شافية" مى گويد: كه من از كسے نشنيده ام كه كذاب بالتخفيف را مصدر كذب به تضعيف عين گفته باشد، مختار نزد من آنست كه در آية بر قراءت تخفيف كذاب را مصدر كاذب گويند، نه كذب.

فعّالٍ: نحو: كذاب بتشديد وتخفيف ذال. **تفعال:** نحو: تكرار، ابو حيان گويد: مصادر غير قياسى را اكثر نحويان اسم مصدر گويند، وبعضے نحويان بر آنند كه مصدر باب ديگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق:** [دريں تاء وعين ثانيه يا اولى زائد است، بمعنى تملق وہمچنيں تحمال بمعنى تحمل. (شرح الأصول)] ابو حيان گويد: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وطيرة نيز از مصادر ايں باب ست، مصدر ش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نيامده.

---

[1] پذيرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابَل

وتنقطعت وتشابهت **بزیادتی تائے اول** وتفاوت **بفتح** وکسر واوٗ شاذ ست، چوں در آید تائے

روباروی شدن

مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے در معروف**.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء **فِعَال** وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. **تفاوت**: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر**: اما ضمۂ واوٗ قیاسی ست. **حذف یکے**: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلٰئِكَةُ وَالرُّوْحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَتَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ٩).] سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه، وبصریین ثانی؛ زیرا که اول علامتِ مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، وإلا اگر در مجہول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَئَايَلْتُه بفتح سین وہمزه ویائے تحتیه بعد الف بر وزن فعاعلته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَايَلْتُه اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتُه جمع کردند، وسَئَايَلْتُه خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا، ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال**: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیار ست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش ہمزۂ وصل یا تائے زائدۂ مطردہ، ودر مضارع أبی وو جل ونحوہ یاء را نیز. اما **ملحق** دو قسم ست: **ملحق** برباعی مجرد و **ملحق** بمزید. قسم اول ہفت باب است:

کافتعل واستفعل کباب تفعل وتفاعل

باب اول: **فعللة:**

جَلْبَبَ	يُجَلْبِبُ	**جَلْبَبَةً**[1]	مُجَلْبِبٌ	جُلْبِبَ	يُجَلْبَبُ	مُجَلْبَبٌ	جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل ست از مثال یائی ہچویوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرۂ عین ماضی، وفاء را ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق وتذهب بکسر تاء آید با آنکہ ماضیش مفتوح العین. وہمچنین نعبد بکسر نون در قراءتے، ومعہذا ماضی او مکسور العین نیست ونہ مضارع مفتوح العین، اما اولین شاذ اند وثالث أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر "أصول" یحب ومتصر فاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مہموز العین را کہ از علم باشد نیز ازیں قبیل شمردہ. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادۂ کدام معنی قیاسا نہ بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیرہ است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلۂ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآلہ وہمزۂ تفضیل است کہ افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدہ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیہ؛ ولہذا محافظت وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر کہ در معنی حقل وکثر نیست بلکہ گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب وزینب؛ کہ ککب وزنب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللة: طیق ازیں باب ست، أصله: طیوق واز تفعیل نیست، وإلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر جلببة مصدر منہ. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	**خَيْعَلَةً**	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	**شَرْيَفَةً**	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب هفتم: فَعْلاَةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	**قَلْسَاةً**	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسىٰ	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فيعلة: بزيادة يا ميان فا وعين. **خَيْعَلَةٌ**: خيعل پيراهن بے آستين، خيعلة پوشانيدن آں. **فوعلة**: بزيادت واوٗ ميان فاء وعين. **فعنلة**: بزيادة نون ميان عين ولام. **فعيلة**: بزيادة يا ميان عين ولام. **شريفة**: شرياف برگ كشت كه دراز وانبوه شود چنانكه برند آنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. **فعولة**: بزيادت واوٗ ميان عين ولام.

قلسى: [در اصل قَلْسَيُ كدَحْرَجَ بود ياء متحرك ما قبلش مفتوح ياء را الف كردند، يقال: قلنسته فتقلسى أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حكم الحاق قلسى اگر قبل از اعلال ست تصحيحش واجب است؛ زيراكه در ملحقات تعليل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق به نيست. جواب باعتبار شق اول: تصحيح ملحق وقتے ضرور ميباشد كه در ملحق به =

---

[1] جورب پوشانيدن. [2] كلاه پوشيدن. [3] آواز بلند كردن.

اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" و بـ "احرنجم". نوع اول هفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	**تَخَيْعُلاً**	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

= این تعلیل ممتنع باشد، واین معنی در ما نحن فيه ممتنع ست؛ زیراکه اگر در لام کلمه رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقي قوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لهٰذا نگویند: که میزان بر وزن میعال وموزان بر مفعال ست. (نوادر الوصول) **قلساة**: دراصل قلسية بود کدحرجة یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاه فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات برباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکه زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت ست، چنانکه در تدحرج، چوں: قلسية فتقلسى، وآنرا ہفت بابست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقى ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکه زیادت ہمزه برائے الحاق نیست، بلکه برائے مطاوعت است، چنانکه دراحرنجم.

برباعی مزید: دربعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر که غریب وقلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، يقال: مرحب كمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسهل ای وسعت کند وسهل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیر آں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراهن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چہارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسَ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	**تَسَرْوُلاً** إلخ

باب ہفتم: **تَفَعْلٍ**:

تَقَلْسىٰ	يَتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسىٰ	مُتَقَلْسىً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا**: ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من "الصراح".

تفعلٍ: اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء راافگندند. **تَقَلْسىٰ**: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ماقبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ماقبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولهذا قاعدۂ نقل حرکت رابعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً[1] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلَاءٌ:

اِسْلَنْقَىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً[2]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقَىٰ	مُسْلَنْقًى	اِسْلَنْقِ

و ندر اِكْوَهَدَّ.

أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، وحال آنکہ جائی در اسفار متقدمین ومتاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، وباوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل واطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل: چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، وہمچنیں تمنطق ای کمر بند بست، وتمسلم ای مسلم شد، وتمذہب ای مذہب گرفت، وتمسکن ای مسکین شد، وتمولی اِی مولی شد. **تفعلت**: [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یاعفریت بمعنی نافذ وبالغ درکارے بجودت رائی، كذا في "شرح الأصول".

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح عین ماضی ومضارع در أبى يأبى واستصوب استحوذ وماء وآل کہ در اصل ماہ واہل بود، دوم: خلاف قیاس وغیر فصیح، چوں: قلى يقلى بفتحهما وأجلل بفك ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسرتین، ہمچو إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول وضم ثانی، ہمچو: دئل ووِعل، یا غیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول وکسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءۃ شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست**: در "اصول" سہ باب گفتہ، ثالث افوفعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعنلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

وندر إلخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واوٗ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[1] پس پا رفتن. [2] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، بدانکه سه باب اول **أم الأبواب اند**، ودر کثرت **خصائص** متساویة الأقدام، **لیکن مغالبه** خاصۂ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، . . . .

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصة وخاصية وخصيصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لهٰذا فاضل بهاری گفته: که مراد ازاں معنی بر اصل که ماده وہیئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، ویاء وتاء در خاصية بتشدید صاد وتحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلية مفعولية وجزآں.

أم الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، وأم بمعنی اصل است؛ زیراکه دریں ہر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی ہر دو، پس لفظ ومعنی اینہا باہم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور درانہا نیست، كذا في "شرح التسهيل" وغيره. ومیتواند که اصالت اینہا باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، كما لا يخفى. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس ہر باب وقت مغالبه از نصر آید، وکسائی در حلقي العين واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحه دہد وشاعرته فشعرته أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کرده. (رضي) **وهي ذكر:** وآں یعنی مغالبه ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنى المصدري، واز لازم ومتعدی ہر دو می آید، لیکن درین ہنگام لا جرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمه در من واو واقع شد، وہر یک دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت برآں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیراکه ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیره آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشان ایں را ہم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی که می آیند از ضرب، و**علل** و**احزان** وفرح **از فَعِل** **بیشتر آیند**،
فرح خوش شد
والوان وعیوب و**حلی** می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمده. اما خاصیت فتح آنست که عین یا لام او از حروف حلقیه بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبى يأبى** شاذ. **وخاصیت کرم** آنکه از **صفت خلقیه** بود حقیقة یا حکما، **یاصفتے** **شبیه بآں**.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدني فوعدته أعِده، ویاسرني فیسرته أیسره، **واجوف یائی وناقص یائی**، **نحو**: بايعني فبعته أبيعه، ورامانی فرمیته أرمیه، **واجوف واوی از نصر آید**. **علل**: جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعل**: بکسر عین، وایں باب ہرگاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست. (سازندرانی)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گوں شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء وفتح لام جمع حلیة بالکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے که محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرف ورعن بالضم والكسر. (شافية)] از انواع ثلاثه، نوع اول، نحو: آدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبى يأبى: وشجى يشجى وقلى يقلى وعض يعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم: بنائے فعُل بضم العین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست که لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینہا، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکه روائے داشته باشد، چوں: طهر ومكث وصغر وكبر ونظائر اینہا، وازیں جهت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیه از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مازندراني) **صفت خلقیه**: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یاصفتے: چوں: فقاهت که بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیه بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نه در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کسے از لباس ودیگر عوارض منفکه.

و**باب** حسب **الفاظ معدوده** **نَعِمَ** وَبِقَ **وَمِقَ** **وَثِقَ** وَفِقَ **وَرِثَ** وَرِعَ وَرِمَ **وَرِيَ** وَلِيَ **وَغِرَ**
ہلاک شدن موافق وسزاوار یافتن نزدیک شدن
وَحِرَ وَلِهَ **وَهِلَ** **وَعِمَ** وَطِئَ **يَئِسَ** يَبِسَ. **خاصیت** إفعال **تعدیه** و**تصییر** ست، **نحو**: خَرَجَ زَيْدٌ
حرة بفتحتين كينه داشتن كوفتن بپا خشك شدن من حسب
وأخْرَجْتُه وقدْ **يُلْزِمُ**، **نحو**: **أحمد**، وتعریض إی. بردن **فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ**،

نعِمَ: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جلدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگیں شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، ونه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازك شدن من كرم وعلم وحسب وكسر الماضي وضم الغابر كفضل يفضل مركبة من بابين.

وَمِقَ: مقة دوست داشتن. **وَثِقَ**: وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. **وَرِثَ**: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) **وَرِيَ**: آتش جستن از آتش، وزنه من علم وحسب. (ص)

وَغِرَ: بفتحتين. بر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) **وَهِلَ**: از وهل بجائے رفتن وهم که مراد آں نباشد.

وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. **يَئِسَ**: يأس نومید شدن، من حسب.

تعدیه إلخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول انجا بسه گردد اول چوں: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زيدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواہد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست: چه میتوان گفت که اورا صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیراکه فاعل او را صاحب باصره نگردانیده، ودر أنزته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چراکه نزته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه راگویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. **ماخذ**: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آں لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آں عراق ست.

نحو: **أبعته**، **ووجدان** اِی **یافتن چیزی** را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، **وسلب** اِی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، **وإعطاء ماخذ** نحو: **أشویته** وأقطعته قضبانا، **وبلوغ** اِی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: **أصبح** و**أعرق**، **وصیرورت** اِی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: **ألبن** و**أخرفت** وأجرب، **ولیاقت** **وحینونت**، نحو: **ألأم الفرع** و**أحصد الزرع**، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اورا در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که ازاں مصدر باب إفعال ساخته باشند. **یافتن چیزے**: وہم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او رااِی قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواہد بود، چوں: أبخلته اِی بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمدته یافتم اورا موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودریںحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط اِی جور را، ودوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواہد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم اورا از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی اِی گوشتے که او را بریان کنند وقابل برشتن باشد، وآنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر ست که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. **أصبح**: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبۂ عدد، نحو: أعشرت الدراهم اِی دراہم برده رسیدند. (نوادر الوصول) **نحو**: امثله بطور لف ونشر ست. **ألبن**: اِی صاحب شیر شد مرد، اِی مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: اِی گشتن شے مستحق ماخذ. **ألأم الفرع**: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

أحصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت ست. وفرق در حینونت وبلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه ست، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثلۂ مذکوره می توان گفت: که صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، **نحو**: **أثمر النخل** و**أسفر الصبح**، **وابتداء**، **نحو**: أشفق، **وموافقت مجرد وفعَّل وتفعل واستفعل**، **نحو**: **دجى الليل** وأدجى، **ومطاوعت** فعَلَ وفعَّل **إى پس آمدن** أفعل **مر** فعَلَ يا فعَّل را؛ **تا دلالت کند بر پزیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو**: **كببته** فأكب. **خاصیت** تفعیل **تعدیه وتصییر ست**، **نحو**: نَزَلَ..........

مبالغه: إى کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویان ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو در یک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جا یک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در"ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید در باعدت زيدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

كببته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أكب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أكب: دخل في الكب ست، ومطاوع كب در حقیقت انكب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقيته "سقاك الله" گفتم او را، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحی)

و **نَزَّلْتُه** و سلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه و **قذّيت عينه**، و **صيرورت** نحو: **نَوَّرَ**، و **بلوغ** نحو:
عمّق و خيّم، و **مبالغه**، نحو: صَرَّحَ و جَوَّلَ و مَوَّتَ الإِبِلُ و قطَّعتُ الثياب، و **نسبت بماخذ**
تا عمق رسید در خیمه داخل شد
نحو: **فسقته**، و **الباس ماخذ** نحو: **جَلَّلتُها**، و **تخليط اى چيزے را ماخذ اندود كردن** نحو:
ذَهَّبْتُه، و **تحويل اى گردانيدن چيزى را ماخذ يا ہمچو ماخذ** نحو: **نصَّرته** و **خَيَّمْتُه**، و **قصر يعنى**
تذهیب زر اندود کردن
اشتقاق آں از مركب بجهت اختصار حكايت نحو: **هلّل**، و **موافقت فَعَلَ و أَفْعَلَ و تَفَعَّلَ**، و **ابتداء**.
نحو کلم در معنی

نَزَّلْتُه: مثال اجتماع تعدیه و تصییر، و تعدیه بدون تصییر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، و تصییر بے تعدیه نحو: نصلت السهم. قذيت عينه: اى دور كردم خاشاك از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، اى شگوفه بر آورد. (بح)

بلوغ: اى بمعنى رسيدن چيزے و داخل شدن در چيزے.

مبالغه: و آں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر كرده شد، و جول بسيار گرد گرديد. اول مبالغه در كيف است و دوم در كم، و مبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسيار جامها قطع كردم.

فسقته: نسبت بفسق كردم و فاسق گفتم او را، و از ہميں قبيل ست كفرته، در "تعليق الفرائد" گويد: ناظرين "صحاح" را در لفظ تكفير بايں معنى توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، و تكفير را بمعنى كفاره دادن ذكر كرده، ليكن ايں توقف را ايں قول صاحب "محكم" رد مى كند: كفر الرجل نسبه إلى الكفر، و در "صراح" ہم بديں معنى ست، و از "مغرب" ہم مستفاد مى شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُها: تجليل قرار گرفتن و جُل بر اسپ افگندن. (صراح) نصَّرته: [نصرانى كردم او را.] تنصير: ترسا گردانيدن.

خيمته: [ہمچو خيمه نمودم او را.] تخييم: خيمه ساختن و بجائے مقيم شدن. (صراح) اختصار: و از ہميں عالم است آنچه برائے دعائے نيك و بد آمده نحو: سقيته اى گفتم او را: أسقاك الله، و جدعته اى گفتم: جدعك الله، و مى آيد برائے گردانيدن مفعول بر صفتے كه بوده است، نحو: كوف الكوفة، و بمعنى كار كردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد و بمعنى رفتن در ماخذ نحو: كوف اى بكوفه رفت، و برائے غير آں.

هلل: اى لا إله إلا الله گفت. فعل: اى ثلاثى مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعل: أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: **تَجَوَّعَ** وتَكَوَّفَ، بزور کوفی شده
و**تجنُّب** یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: **تحوَّب**، ولبس ماخذ نحو: تَخَتَّمَ، و**تعمُّل** یعنی ماخذ رابکار
پوشیدن
بردن نحو: **تَدَهَّن** وتترس وتخيَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی راماخذ ساختن،
ای خیمہ رابکار برد
یا در ماخذ گرفتن، نحو: **تَبَوَّبَ وتجنبَ وتَوَسَّد الحَجَر** وتأبَّطَه، وتدریج یعنی تکرار عمل
بمہلت نحو: **تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ**، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وتَبَحَّرَ،
وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، و**موافقت مجرد** وأَفْعَلَ و**فَعَّلَ** و**اِسْتَفْعَلَ**، وابتداء.
صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وأبصر نحو تکلم

مطاوعت فعّل: بتشدید برائے تکثیر، یانسبت نحو: قيسته فتقيس، یا تعدیہ نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل کہ برائے تکثیر وتعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمته فعلم، وفرحته ففرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواہد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (ركاز الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تختم**: ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمل گفتن بہتر. **تدھّن**: روغن را بر بدن مالید. **تترس**: ترس یعنی سپر رابکار برد. **یعنی ساختن**: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی.

تبوّب: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تجنّب**: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

توسّد الحجَر: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تأبّطَه**: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ: [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر "شافية" گفتہ: تفهم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتكذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (ركاز الأصول)

استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن **فاعل ومفعول** در فاعلیت ومفعولیت ای **ہریک** مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْراً. و**موافقت مجرد** و**أَفْعَلَ** و**فَعَّلَ** وتَفَاعَلَ، وابتداء.
نحو سافرت بمعنی سفرت نحو قاساه

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و **تعلق فعل** یعنی از ہریک بدیگرے نحو: تشاتما، **وشرکت** در صدور فقط **کم ست** نحو: **ترافعا شيئا**، و**تخییل** یعنی **نمودن غیر** را
بدون تعلق بایکدیگر دشنام دادند
حصول ماخذ در خود نحو: **تمارض**، و**مطاوعت فاعل بمعنی أفعل** نحو: **باعدته فتباعد**، و**موافقت مجرد** و**أفعل**، و**ابتداء**. و**لفظے** که در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواہد، **واگر نه لازم بود**.
نحو تعالی بمعنی علا چوں جاذبت زیدا ثوبا نحو تجاذبنا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہریک**: در خارج اگرچه در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکه یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم وکارمته، واز جہت آنکه در واقع ہریک از فاعل ومفعول بود فعلیکه مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا وجاذبت زیدا، بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (ركاز الأصول)

أفعل: نحو: باعده وأبعده. **فعل**: ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعفت. **کم ست**: لیکن مے آید؛ زیراکه وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة که وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکه متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شيئا**: [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما وتشاتما، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکه در واقع حاصل نباشد. **تمارض**: خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل**: مراد ازاں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیراکه ہر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول به است که فاعل شده وبر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) **بمعنی أفعل**: ای وقتیکه فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. **أفعل**: نحو: تيامن بمعنی أيمن درآمد بیمین. **ابتداء**: نحو: تبارك مقدس ومنزه شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. **اگر نه**: ای دو مفعول نمی خواست، بلکه یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجه ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتذَی الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت غذا ساخت گوسپند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: غممته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.
نحو بلج وابتلج

خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اورا
استحجر الطین **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو: استرجع**، . .
سنگ شد گل ناقه شد شتر وطن گرفت قریه‌ها را جمع قریة

اتخاذ: بیشتر دانستی که آں بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مهمله از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیره، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجره ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہٰذا خدائے تعالی فرموده است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکه صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویه در کسب واکتسب فرقے نکرده اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چوں: لومته فالتام، وأوقد النار فاتقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ ولہٰذا تعلیل دراں نشد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسه داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکه کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیده می خواند وناگاه از صفت شتر بناقه رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در **موافقت معنی** تفعیل ذکر کرده، وقصر را خاصیت ایں باب نه شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت مجرد وأفعل** وتفعل **وافتعل**، **وابتداء** وانفعال
نحو قر واستقر نحو استجاب وأجاب
را لزوم و**علاج** لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: **کسرته فانکسر**، و**موافقت** فعل
شکستم اورا پس شکست
وأفعل نادر، وفائے آں لام ورا ونون و**حرف لین نبود**، و**یطاوع** أفعل نحو: **أغلقت الباب**
کلمه ومیم
فانغلق، و**ابتدأ**. وافعیعال را **لزوم غالب** و**مبالغه لازم**، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل**
نادر. وافعلاّل وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، و**لون** وعیب **غالب**.
چوں احول واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (رکاز الأصول) أفعل: نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. افتعل: ای در تخییر، نحو: استکثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) کسرته فانکسر: وچوں علاج لازم ایں بابست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هکذا في "الرضي".

وأفعل: نحو: انحجز بمعنی أحجز بحجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حیسونت. (منه)

حرف لین نبود: بجہت استثقال، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانتقل، وأما انمحی وانماز قلیل ونادر ست. (رکاز الأصول) یطاوع: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالبا دلیل تقلیل ست کہ در "شافية" و"رضي" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. ابتدأ: ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروریته سوار شدم اورا عریان.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: ثنیته فانثنی پیچیدم اورا پس پیچید شد.

موافقت استفعل: نحو: احلیته واستحلیته شیریں پنداشتم اورا. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وابهار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة**. وفعلل لمعان **كثيرة**، ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا**. **تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب**. وافعنلل لازم **ويطاوع**
نحو دحرجته فتدحرج نحو زلزل ووسوس
فعلل، و**كذا** افعلل، **ويجيء مقتضبا**، وفي الملحقات **مبالغة أيضا**.

فصل

بدانکہ جملہ **افعال** واسماء **چہار قسم** ست، **صحیح**: لفظے کہ حروف اصلی آں **حرف علت** وہمزہ **ودو**
متمکنہ
حرف یک جنس نبود، ومہموز: لفظے کہ از اصولش **ہمزہ بود**، و**معتل** لفظے کہ در اصول آں **حرف علت ست**، ....

بناء مقتضب: [غالبا وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس واحووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **يجيء للمبالغة**: دائما لازم نحو: اجلوز وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. **كثيرة**: يتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بَسْمَلَ بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، ومطاوعت خود نحو: غطرش الليل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا: ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، ومہموز العین البلازة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. **قد يقتضب**: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهيرس بناز خرامید. **يطاوع فعلل**: نحو: ثعجره فانثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنفظ الرجل منقبض شد. **كذا**: أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. **يجيء مقتضبا**: اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا**: مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. **افعال**: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.
چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینہا نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.
ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. **ہمزہ بود**: چوں: أمر وسأل وقرأ وطأطأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) **حرف علت ست**: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سه **گونه** است: مہموز فا
نضکس ف، **وعین ض** ولام**فکس ض ن**، ولام فکس ض ن. و معتل دو نوع ست: مفرد
مہموز لام مہموز عین
ولفیف، مفرد سه قسم ست: **مثال وضفسکح یضفسك ح**، **اجوف سونض سیض ن**،
مراد از ح حسب
ناقص نسکفوض ضفسي کن.

مضاعف آنکه: متعدد باشند ایں دو حرف نحو: زلزل یانه، چوں: مد لیکن لازم مے آید که سلس وددن وهعخع داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح ست مگر آنکه گویند: لہٰذا از شدت ندرت کالمعدوم‌اند. (نوادر الوصول)

بر سه گونه: زیراکه ہمزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یالام کلمه.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطرد ست، وعلی حده کردن عبارت از شذوذ؛ چه شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، واز کاف کرم چوں: الأدب فرہنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، وہمچنین اشارات آینده باید فہمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر؛ لہٰذا از ض ہم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایه شدن. (منه) **مثال**: معتل فاء که مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واؤ اشاره به مثال واویست.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب ہبه کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسام نیکو روشدن. ح الورم آماسیدن. ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح**: ض: الیسر قمار باختن. ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کرده، ویائی س: الطیب پاکیزه شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. وناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة ست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشیة ترسیدن. ك: لهو الرجل مرد بمنتہائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے واراده غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واؤ اشاره باجوف واوی. **سیض ن**: ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. و**مضاعف** دو قسم ست:

کثیر قلیل

مضاعف ثلاثی که عین ولامش یک جنس بود **ضنس ك**، و**مضاعف رباعی** که فا ولام اول وعین ولام ثانیش ہمچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات أوب نصر س، أيد ضرب س، **أتو** نصر ك، **اُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فا ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأی** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف یائی مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، . . . .

مفروق: که فا ولام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض:** [که فاء وعین یا عین ولام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك:** ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب:** ای مهموز فا واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چوں: أود کژ شدن.

أيد: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول) **أتو:** بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چوں: الأموة کنیز شدن. **اُدي:** بدال مهمله مهموز فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأري کینه ور شدن. **وأد:** مثال واوی مهموز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. **يأس:** مثال یائی مهموز عین نومید شدن از ہر دو باب. **دأو:** مهموز عین ناقص واوی بدال مهمله فریب، وبمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیں شدن، واز ضرب اقل.

رأی: مهموز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مهموز اللام مهیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثاء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطاء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ:** اجوف واوی مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي:** مهموز فاء لفیف مقرون جائے گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهموز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **أب:** مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأنين نالیدن، از ضرب، والألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

ودَّ س، یمَّ س، طأطأ تكأكأ وهوه توهوه.

بدانکه واوُ را وفق ضمه واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسره واخت آں، والف را وفق فتحه واخت آں، وہر سه را **حرف مد ولین** گویند. و **تخفیف لفظ** بر چند وجه، إسکان: **قطع حرکت از حرف**. بنقل یا
چوں یقول ویبیع
باسقاط، وتحریك: **حرکت دادن یکے از دو ساکن** را، وحذف: **انداختن حرف** وزیادت، نحو:
چوں یدعو ویرمی
آأنت، وإبدال: آوردن **حرف** یا **حرکت** بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: **پیچیدن یکے** از دو هم جنس در دیگر، وقلب: یعنی **تقدیم وتاخیر**، و**بین بین**: ای خواندن همزه در میان همزه ومیان حرفیکه **وفق حرکت** همزه یا **ماقبل همزه** بود، اما اعلال و تعلیل ....

ود: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. **یمَّ**: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

طأطأ: مضاعف رباعی مجرد ومهموز، طأطأ الطائر رأسه پرنده سر فرو آورد. (نوادر الوصـــول) **تكأكـــأ**: مضاعف رباعی مزید ومهموز پس یا باز آمد. **وهوه توهوه**: معتل ومضاعف رباعی مجرد، وهوه الكلب في صوته جزع آواز نمود، وهمچنین توهوه مزید. هیو صاحب ہیئة نیکو شد. **حرف مد**: [چه ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ماقبلش حرکت مناسب باشد مده گویند، واگر متحرك باشد در اصطلاح نه مد بود ونه لین، لیکن گاہے بر مطلق هم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، وبدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البينة: ١). **انداختن حرف**: علت نحو: یعد، یا همزه نحو: یکرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. **آأنت**: بمد، أصله: أأنت، از اجتماع دو همزه ثقلے بهم رسیده بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) **حرف**: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسيت وماء أصلها: قول وبيع وراس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قیل بکسره، پس ابدال در حرف علت وهمزه وحرف صحیح یافته مے شود.

پیچیدن یکے: خواه همچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت که دال را بتا بدل نموده ادغام کردند. (منه)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار أصله: أَبْآر جمع بیر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واوُ را یاء کرده ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسره دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین: وآں را تسهیل گویند. **وفق حرکت**: آنرا بین بین قریب گویند. **ماقبل همزه**: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف **حرف علت** ست.

اصول مهموز (وتحویل):

همزه (قواعد) ساکن در غیر **یأم** و یأوس بدل شود با اخت حرکت ما قبل **جوازا** اگر منفرد ست، ووجوبا اگر **پس همزه بود**، و **کل** وخذ ومر شاذ. وهمزهٔ متحرکه بعد واؤ ویائے **ساکن** که زائده اند **نه برائے الحاق** روا ست که (دیگر) جنس ما قبل گردد، پس ادغام (جهت اجتماع متجانسین) لازم ست، چوں: **أفیس** ومقروة و خطیة، (در کلمه همزه) وبعد ساکن **غیر مذکور** والف و**نون انفعال** ....

حرف علت: احترازست از تخفیف همزه واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، وتحریک مثل بائے إذهبُ، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء که ماه بود، وبین بین چوں: أصدق که میان ضاد وزاء خوانده مے شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم: مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کرده بما قبل دادند، پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق همزه بیشتر ست، ومراد ازاں جائے که ابدال همزه وادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از أوس بمعنی عطا دادنست، ومراد ازان لفظے که دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکه دران اعلال سازند نه ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود، واگر کسره بود بیاء واگر ضمه بود بواوٗ. (رکاز الأصول)

پس همزه بود: وآں همزه ساکن نحو: آمن یؤمن إیمانا. **کل**: اصل آں أؤکل وأؤخذ وأؤمر هست، قیاس بدل همزه بواوٗ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر هر دو جائز ست. **نه برائے الحاق**: احترازست از جیْأَلٌ وحوْأَبٌ که واوٗ ویاء برائے الحاق ست. **أفیس**: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، همزه را یاء کرده ادغام کردند، وهمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئة بود قاعدهٔ مذکوره جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احترازست از مثل سائل؛ زیراکه الف حرکت نه پذیرد.

غیر مذکور: برابرست که آں ساکن واوٗ ویاء نباشد بلکه صحیح چوں: سل، یا واوٗ ویاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جیْأَلٌ، یا زائد در کلمهٔ دیگر نحو: باعوا أموالهم. **نون انفعال**: احترازست از نحو: انأطر بمعنی اعوجَّ؛ زیراکه نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزه او را دهند خلاف وضع لازم آید، وجاء نطر وانطر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

رواکه **بیفتد** وحرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وجَيَلَ وباعُوا مْواهم ولَمَرَ والَحْمَر
ولَحْمر، لیکن حذف دریَرى ویُرى آه وصرف أَرَى ويُرِي لازم شده، ويجيء **مَرَاة**. و**متحرکه**
ای تمام تصریفات خلاف قیاس
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة وجاء، وگرنه واؤ شود نحو: أوادم. ابن
ای همزه سابقه
مالک **مضمومه** را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسوره بعد **مضمومه** واؤ شود. وساکنه و**متحرکه** بعد
متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

رواکه بیفتد: وبین بین نکنند؛ تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آں بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی ویائی نکرده باشند، وہم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفیان وبعضے بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر نموده اند، چوں: رفو در رفاء. (رضي) **سل:** أصله: اسأل، حرکت ہمزه دوم بسین داده افگندند، پس ہمزه اول را بعدم حاجت.

جيل: بمعنى کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآں، ہمزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت ہمزه دوم بر واؤ ویائے الحاق که بمنزلۂ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم: فروختند مالہائے خودرا، اصل آں: باعوا أمواهم، حرکت بواؤ زائد که در کلمۂ دیگر است دادند، وہمزه را حذف کردند. **لمر:** أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت ہمزه دوم براء وحرکت ہمزه اول بمیم بردند وہر دو ہمزه انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت ہمزۂ دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد ایں حرکت نمود ہمزۂ وصلی بجہت استغنا انداخت، وہر که برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) **یری ویری:** ای در اخوات مضارع معروف ومجہول ومضارع بلام امر ونہی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مراة مرأة ست. **أئمة:** أصله: أءممة، کسره میم بہمزۂ ثانی داده ادغام روند أئمة شد، پس ہمزۂ ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. **جاء:** أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل ہمزه شد، پس ہمزۂ دوم جہت کسره اول یاء شد جاءي گردید، قاعدۂ داع جاری کردند. **مضمومه را:** پس جاءٌ جاءوٌ نموده، قاعده داع جاری کنند.

بعد مضمومه واؤ: چوں: أويب در أءيب، وبنا بر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنه ومتحرکه: ای اگر ہمزه ساکنه ومتحرکه بعد ہمزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب ہمزه در مخرج واؤ نشد بجہت بعد، ونه بین بین که تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چار صورت ست: متحرکه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، متحرکه بعد ساکنه قِرَأْأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأأْ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحه منفرده بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ جوازا، **کمیر وجون**، **اخفش مضمومه** را
بعد کسره یاء گرداند و**بعکس**، و**بعضے** گفته اند: روا ست **قلب متحرکه** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند**
چوں مستهزیون در مستهزؤون برائے مناسبت
مستهزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر ہمزه بعد الف **بین بین قریب** ای وجه اول از دو وجه
متحرکه
مذکور، **چنانکه** در سَأَلَ و**سَئِم** ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين
ای قبل اصول مہموز مفتوحه بعد مفتوحه مکسوره بعد کسره مضمومه بعد فتحه مضمومه بعد مضمومه
خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو ہمزه از دو کلمه **صحیح** ست
تحقیق ہر دو و **تخفیف ہر دو**.........

کمیر: أصله: مِئْرٌ بمعنی کینه ودشمنی. **جُوَنٌ**: در جون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسوره را بعد ضمه واؤ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضائے عبارت فارسی ببائے موحده اولی ست، وبعضے بصیغهٔ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکه: ای مطلقا در ہمه حال، یعنی اگر حرکت ہمزه خلاف ما قبل ہم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: يلتام در يلتئم، ومير وجون دریں قاعده داخل است، کذا في "النوادر" وغیره.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکه ہمزه منفرده مضموم بعد کسره، ومکسور بعد ضمه آید. **بین بین**: قریب مشہور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چه آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواؤ ویاء جهت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام ہم در الف جائز نیست. وسیبویه گفته: بعضے ہیچو ہمزه را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمه ایست وہمزه اول کلمه دیگر ہمزه ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل: ماشد در ما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره ہم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت ہمزه بما قبلش موافق است قریب وبعید یکساں باشد، پس از مشہور واصل عدول نتوان کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را که ازان پیدا شود کسره وضمه داده باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسوره بعد فتحه.

إذا اجتمع: ہرگاه جمع آید زیاده از دو ہمزه تخفیف کرده شود دوم وچہارم، وباقی داشته شود اول سوم وپنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا که اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفه وابن عامر است.

تخفیف ہر دو: زیرا که جهت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، وتخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف
چوں جاء أحد بلا تعیین
یکے یا قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد
غیر معین
مکسوره، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در
نحو من تلقاء أحد همزه باوصف جمع
نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه ومضموم در . . . .
نزد مازنی

بطریق منفرده: یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، ودر یدرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که ازینجا بر ے آید باید فهمید، وإلا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ أبيه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولياء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم ينأ أحمد حذف وقلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسوره بعد مضمومه نحو: يقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد ويقرأ ونسان. **مانند آأنت:** ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح در آید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. **آيمن الله:** ودو ساکن در آں الف ویاء است، وأيمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیراکه مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط روا است که همزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مدغم بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ، وضمه مانند بیضٌ وحیکی کسره (حرف علت ساکن) شود، ودر طوبى وكوسى اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتد بیفتد، چوں: يعد ويضع آه ونحو: عد تبع مضارعه، وجاء يئس ويائس، وفي نحو: يوجل ياجلُ (تحقیقی یا تقدیری) ويَيْجَلُ ويِيْجَلُ. واوے که فائے فعل (در حذف واؤ) بود واز فعلش افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود ودر تاء مدغم بلغت فصیحه .....

همزه گردد: چوں: أجوه وإشاح وأدؤر که در اصل وجوه ووشاح وأدور ست. **أحد:** که دراں واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. **تجاه:** که دراں واؤ مفتوحه در صدر بتا بدل شد؛ چه اصلش وجاه ست. **شاذ:** زیراکه واؤ مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بهمزه باید نه بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وجوبا اگر دریک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی نا موافق ثابت نماند، ومدغم بر گاه مستلک درمابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیزان ازموزان. **بعد ضمه واؤ:** نحو: قوول مجهول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمه: یعنی جمعیکه از أفعل صفت بر وزن فعل آید، یاصفت بر وزن فعلى اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمه راکسره گردانند؛ ازان که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست وواؤ هم ثقیل. (نوادر الوصول) **حیکی:** زنیکه هر دو دوش خود رادر رفتار بجنباند.

طوبى وكوسى: دراصل طيبى وكيسى بود، وقیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختے درجنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لهذا یاء واؤ شد. **یعد:** مثال کسرۂ تحقیقی، أصله: يوعد.

یضع: مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. **يئس:** در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **يائس:** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو يوجل:** ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت ست اصل يوجل.

ياجل: بقلب واؤ بالف که اخف ست. **ييجل:** بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذ تر ست. (منه)

واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یافائے فعلة بالکسر باشد. **از فعلش افتاده:** واگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وأد ووصال.

عدة: دراصل وِعْدٌ یاوَعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء راعوض محذوف دانند.

از همزه نبود: اصلی یابدل ازلین باشد. **درتا مدغم:** چوں: ايتسر أصله: أئتسر ازأسر بمعنى بستن.

بلغت فصیحه: ای ابدال بلغت فصیحه واجب ست.

چوں: اتقد واتّسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمہ بہم آیند اولین ہمزہ گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد أصله ايتسر از يسر
وأوَلٌ. واوٗ ویاء متحرک نہ بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونہ در
چند
حکم آں، ونہ فاء کلمہ، وقبل مدۂ زائدہ والف تثنیہ ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمہ بر وزن
چوں عصوي
فعلان وفعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمۂ کہ دران تعلیل نہ پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی . . . .

دو واؤ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِي کہ ہر دو متحرک نیست. **ہمزہ گردد**: برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واؤ ثقیل ست وہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (رکاز الأصول) **أواصل**: جمع واصلة در اصل وواصل بر وزن فواعل. **أول**: جمع أولی مؤنث أول، أصله: وُوَل بر وزن فُعَل.

واوٗ ویا متحرک: نہ ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیراکہ فتحہ ما قبل واوٗ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند؛ زیراکہ اقتران متجانسین اولی ست. **نہ بعارض**: برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب وجَيَل کہ در اصل حوأب وجَيْأل بود، یا غیر منقول ازان چوں: اخشوا الله واخشي الله. (رکاز الأصول) **فتحۂ لازم**: احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد ویا بنقل وغیرہ حاصل آید وفاء ہمیشہ مفتوح ست، مگر اینکہ گفتہ شود: دخول فاء بر وعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واوٗ ویاء، وعلت قلب آنکہ ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینہا وحرکت ما قبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت در یک کلمہ ثقیل ست، یا آنکہ حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. وبعضے ایں واوٗ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، وبنا بر آں لازم می آید کہ در قول وبیع مصدر ہم قلب کنند، ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک ست. وجوابش آنکہ علت قلب ہمان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛ چہ الف مبدل منہ ساکن ست، کذا في "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واوٗ ویا عین کلمہ معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نہ در حکم آں**: چنانکہ لام ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **ونہ فاء کلمہ**: نحو: توسط زیراکہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چوں: جواد وغیور وطویل. **الف تثنیہ**: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید**: نحو: اخشون واخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلان**: چوں: جولان وحیوان وحیدی؛ زیراکہ در معنی اینہا اضطراب است، وحرکت لفظ بر اں دال، پس حذف نکنند. **کہ دراں تعلیل**: چوں: عور وصید بمعنی اعور واصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ازخوف ودعا ازدعو **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واؤ ویائیکہ **عین ماضی مجہول بود ودر معروف تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا بجائے ضمہ ما قبل بری** چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا **بیگنی** نحو: قول وبوع واختور وانقود. **فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، وگرنہ ضمہ**، چوں: **قلن وبعن وخفن**. ہر واؤ ویائیکہ بعد ساکن نہ **لین** زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل **ای مصدر ومشتق وموازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ ملحق وناقص وبمعنی لون یا عیب** چوں اسود وابیض **وصیغۂ تعجب** ....

قال وباع: أصلهما: قَوَل وبَيَع، ہر دو جامع شروط وعلت بودہ اند. **دعوا**: تثنیہ برائے نبودن شرط تعلیل نشد.

دعت: از دعوت، واؤ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا**: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تاء ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون**: برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف**: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.

بجائے ضمہ: بعد ازالۂ ضمہ واؤرا بمناسبت کسرہ یاء گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف**: تا دلالت کند بر حذف یا.

مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن**: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن**: مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن**: مثال کسرۂ فاء در واوی کہ از باب مکسور العين، أصله: خوفن. **نہ لین**: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش برداختہ. **بوزن عروضی**: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بر وزن فعول.

ملحق: احتراز ست از اجوندد ملحق بـ"احرنجم" اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص**: احتراز ست از مثل: يقوي؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون**: چوں: اعور واسود؛ چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع محمول برانست. (رکاز الأصول)

صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول به؛ زیراکہ غیر متصرف است، یاآنکہ در تعلیل اول بماضی إفعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغۂ اسم آله نبود، ودر شبه **فعل** که بر وزن **متعارف فعل** بود پیش از **تعلیل** یا **بعد ازان واو لش**
برائے منع خلو
زائد مشترک ست **تعلیل** نکنند، پس آں حرکت اگر فتحه بود واؤ ویاء **الف گردد** چوں: یقول
ویبیع تا یقلن ویبعن و**قل** وقولا آه، وبع وبیعا آه، **ومقول ومبیع ویقال** ویباع ویخاف آه،
وخَفْ خافا آه، وأقام **إقامة** واستقام واستقامة، ودر **مفعول یائی** ضمۂ **منقول** را کسره گردانند
ازاخوف ازاخوفا ازأقوم ازاستقوم
وواؤ مفعول را یاء ودرو **تصحیح بسیار آید** نحو: مبیوع و**مطیوب**، **ودر واوی کم**. واویکه **عین**
مفعول یائی
مصدر یا جمع وبعد کسره باشد. . . . .

صیغۂ اسم آله: بمعنی آله باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغۂ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف که تعلیلش جهت زیادت مشابهت بفعل اولی ست صورۃ التباس نشود، وتعلیل مفعال مشابه مفعل میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء وفتح راء که دراں بجهت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتباع گویند. (شروح) **زائد مشترک**: میان اسم وفعل چوں: همزه وتا ویا ونون بخلاف میم که مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. **الف گردد**: زیراکه دراصل متحرک بودند وما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود که قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع**: أصلهما: مقوول ومبیوع، دراول حرکت واؤ اول بما قبل داده انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمه بمناسبت یاء کسره شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واؤ مفعول برائے کسرۂ ما قبل یاء شد، وایںهمه نزد اخفش ست، وسیبویه وخلیل از هر دو واؤ مفعول افتاده. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب وملیم از شوب ولوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال**: امثله آنکه حرکت منقوله اگر مفتوحه باشد واؤ ویا الف گردد. **إقامة**: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام، بود چوں بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویه حذف کردند تاء درآخر عوض دادند که فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت که در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکه از مذهب اخفش گذشت، وهمین وزن قیاسی ست، ومهوب از هیبت شاذ. **مطیوب**: ومعیوب ومخیوط ومدیون. **ودر واوی کم**: نحو: مصووغ ومصوون؛ زیراکه ضمه بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر**: احتراز ست ازانکه در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وخوان. **بعد کسره**: احتراز ست ازدوام وبوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر **فعل** وواحد **معلل بود**، یا در واحد ساکن ودر جمع **قبل الف** افتد یاء **شود**، **نہ در ناقص** چوں:
قیمٌ و**قیام** و**دیمٌ** و**جیادٌ** و**ریاضٌ**. واووياء عين فاعل **كه در فعلش** معلل بود، یا مراورا **فعل** نبود
ناظر بمصدر ناظر بجمع
ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ و بائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش **الف مفاعل** افتد **پسین** ہمزہ شود
أصلهما قاول وبايع مختلف یا متفق
چوں: **بَوَائِعُ** و **أَوَائِلُ**، و **ہمچنین** ہر **مدۂ زائدہ** بعد آں نحو: رسائل. الف زائد كه قبل الف
بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مدہ بود در جمع
مفاعل و مفاعیل افتد **واؤ شود** نحو: **قواریر**. **در کلمۂ** ....
بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یانہ، وایں احتراز ست از جواز مصدر جاوز وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودة جمع عود بالفتح شتر پیر. **یا شود:** بجهت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلۂ معلل، وبجهت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ بمنزلۂ خروج از کسرہ بضمہ است. **نہ در ناقص:** احتراز ست از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. **قیم وقیام:** دراصل قِوَم وقِوَام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. **دیم وجیاد:** ہر دو مثال جمع، اصل اول دِوَم جمع دیمة باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد. **که در فعلش:** احتراز ست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. **ہمزہ گردد:** اول الف شود جهت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. **پسین:** جهت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جهت طول بنا ثقیل ست. (ركاز الأصول)

بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف ہمچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، و ہمچنین خیائر جمع خیر مثال ہر دو یاء، ودر طواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. **ہمچنین:** ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (ركاز الأصول) **مدۂ زائدہ:** احتراز است از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکبیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، و ہمچنین شواهد جمع شاهدة.

در کلمۂ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسلمي، بخلاف فويزيد ورأيت يدي واصل.

که واوٴ و یاء بہم آیند **واولین ساکن غیر مبدل** است **واوٴ یاء شود** و یا در یا ادغام یابد، واگر ہر دو
ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَيِّد ومرميّ، **وبیفگن یائے دوم** از سيِّد جوازاً، **واز كينُونَة**
جہت مناسبت درسيود درمرموي برائے مناسبت سید گوید
وجوبا. **واوے کہ** سوم بود چوں پیشتر رود **نہ پس ضمہ یا شود نحو: يُدعی** يُدْعَيان
مضارع مجہول تثنیہ ای درآخرحرفی بسبب تصریف
يُدْعَوْنَ، وأَعْلىٰ أَعْلَيَا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا **قبل زیادت**
بجائے لام حقیقتاً یا حکماً
فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمہ وکسرہ از لینے کہ پس **حرکت** آید نہ **فتحہ ازالہ نمایند**
بکسر عین مثال آخر کلمہ حقیقی ہر دو حکمی
بنقل اگر **قبل ضمہ** کسرہ بود وبعد آں واوٴ و **قبل** کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ **بلا نقل** نحو: **خشوا**
ضمہ یا اعراب
وقووا ويرمي يرميان **يرمون**، **يدعو** يدعوان **يدعون**،.........

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طويل. **غیر مبدل:** احتراز ست از بويع وتبويع کہ تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. **واوٴ یاء شود:** از جہت مناسبت در لین وجہر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. **بیفگن یائے:** برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. **واز كينونة:** بسبب طول بناء، اصل آں كيونونة بود.

واوے کہ: ازینجا بیان ناقص است. **نہ پس ضمہ:** احتراز ست از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستکراہ وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. **نحو یدعی:** دراصل يُدْعَوُ يُدْعَوان يُدْعَوون بود، واوٴ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلى إلخ کہ واوٴ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واوٴ یاء گردد برائے استکراہ واوٴ بعد کسرہ. **دعوا:** دراصل دُعِوُوْا واوٴ اول بقاعدہٴ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالہٴ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. **نہ فتحہ:** چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: يدعى ويرمى مجہول، چنانکہ گذشت.

ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا باشرط مذکور. **خشوا:** أصله: خشيوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واوٴ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالہٴ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قوووا وتعلیل مثل خشيوا. **يرمي:** أصله: يَرْمِيُ ضمہٴ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمہٴ او اگرچہ کسرہ ست واوٴ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **يرمون:** أصله: يرميون، وتعلیل چوں خشوا. **يدعو:** أصله: يدعوُ، ضمہ از واوٴ بلا نقل افتاد؛ زیرا کہ نہ بعد ضمہ واوٴ ست ونہ قبل آں کسرہ. **يدعون:** أصله: يدعوون ضمہٴ واوٴ بے نقل افتاد.

و**رام** راميان رامون، و**تدعين** و**ترمين**. حرف علت **غير عارض** كه **طرف متمكن** و**بعد ضمه** بود **بعد كسره** گردد نحو: **تَلَقٍّ** وأَدْلٍ، چنانكه واوَ وياء بعد واوَ **مضموم** و**قبل حرف تانيث** يا زيادت **فعلان** جمعيكه بر **فُعُول** ست دو واوَ **آخرش ياء شود** (بعد كسره ميگردد) و**پس كسره** نحو: **دليّ** بضم دال، وقد يكسر اتباعا (للام فيقال دلي)، و همچنين دو واوَ آخر بعد واوَ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ** و**مرضي**. حرف علت آخر كلمه اگرچه **قبل تائے عارض** (يا شود ما قبل آں مكسور) بود بعد الف زائده **همزه گردد** ....

مثل يرمون

رام: أصله: رامي، ضمهٔ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه كسره است، ليكن واوَ بعد آں نيست. (نوادر الوصول)

تدعين: أصله: تدعوين، قبل لين مكسور ضمه است وبعد آں ياء، حركت لين بما قبل داده باجتماع ساكنين انداختند.

ترمين: أصله: ترميين، ازالهٔ حركت بلا نقل شد؛ زيراكه نه لين مضموم است ونه قبل ضمه كسره نه بعد آں واوَ.

غير عارض: احترازست از مثل كفوا أحد كه دراصل كفؤا بهمزه بود. **طرف متمكن:** اى اسم متمكن، نه در عين آں چوں: قوول جمع قائل، ونه در طرف اسم مبنى وفعل نحو: هو ويدعو. (ركاز الأصول) **بعد ضمه:** اصلى نه بعد سكون يا فتحه چوں: دلو وظبي وعَصَوٌ ورَحَيٌ وبعد ضمهٔ عارضى مثل: أبوه. **بعد كسره إلخ:** اى ضمهٔ ما قبل كسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنين اسم در كلام عرب. (ركاز الأصول) **تلق:** أصله: تَلَقُّيٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلُوٌ بعد قاعدهٔ مذكور ياء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانيث:** نحو: قوية، أصله: قووة، ضمهٔ ما قبل واوَ ثانى كسره شده واوَ بمناسبت آں ياء. **فعلان:** بضم عين چوں: قويان، أصله: قَوُوان. **بر فعول:** [بضمتين و مشتمل بر دو واوَ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وبا ابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش ياء شود: كه يكے واوَ مفرد است دوم واوَ جمع. **پس كسره:** يعنى ضمهٔ ما قبل بكسره بدل شود. **دلي:** أصله: دلووٌ، جمع دلو، هر دو واوَ يا كرده ادغام نمودند، و ضم لام بكسره بدل شد. **مقوي:** أصله: مَقْوُوْوٌ، واوَ ميانه را بجهت سكونش و ثقل اجتماع سه واوَ فاصل ضعيف قرار داده واخير را بقاعده اول ياء كردند، پس واوَ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٔ واوَ اول را كسره دادند.

معدي ومرضي: يعنى دو واوَ را كه بعد واوَ نباشند نيز بياء بدل كنند، أصلهما: معدووٌ ومرضوٌ، وقياس آں مَعْدُوٌّ ومَرْضُوٌّ است. **تائے عارض:** احترازست از كلمهٔ كه دراں تائے لازم بود چوں: تفاوت ودراية. **همزه گردد:** وجهت وقوع در محل تغيير بعد الف زائده مانند فاعل، يا برائے بودن الف بمنزلهٔ فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخير را همزه كردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحريك مدهٔ زائده حركت ندادند. (ركاز الأصول)

نحو: کساء و عباءة. **فعلی اسمی یائے لامش واوٗ شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، و **فعلی اسمی عکس بود**
بالفتح اصلش تقي أصله وقي
چوں: دنیا و علیا، نه **غزوی**. **همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود**
أصلهما دنوا وعلوا
یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چوں: **خطایا**، نه **شواء**. و نزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں
از تعلیل برائے تخفیف
همزه واوٗ شود نحو: **أداوي** و هراوي. یائی که بعد ضمه و **آخر فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو
چوں هو وزن عاقل
زائد **فُعلان واوٗ شود**، لیکن لام کلمه بدر آمدن **جازم** و در امر **بیفتد**، و باتصال ضمیر فاعل و نون
که الف و نون است
تاکید **باز آید** ....

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة نوعے از گلیم. **اسمی**: نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. **واوٗ شود**: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ ازانکه صفت ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واوٗ ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واوٗ لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه و واوٗ. **غزوی**: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **همزه که**: ایں قاعده در اصول مهموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، و یا همزه اقرب ست از واوٗ. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، همزه درمیان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائیة همزه دراں اگرچه میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد همچناں بود.

همزه واوٗ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

أداوي: جمع إداوة بمعنی مطهرهٔ آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واوٗ را جهت کسرهٔ ما قبل یاء کردند إداءي شد، اکنوں قاعدهٔ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واوٗ کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت تحرکت و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوي جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو و نهو قاضی و صاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي و نهي. **فعلان**: بالضم چوں: رموان مرد تیر انداز. **واوٗ شود**: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم و لما و لام أمر و لای نهی و إن شرطیه وغیره.

بیفتند: زیراکه حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع و لم یرم و لم یخش، وادع وارم واخش. (رکاز الأصول) **باز آید**: جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چوں: **اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوَنْ اُدعِن** و**لم يَقِ** و**قِ**. **يائے آخر مفاعل** رفعاً وجراً **بيفتد** وبدلش تنوين آيد نحو: جواري و جوار. از دو يائے آخر **مفاعيل** روا ست كہ **يكے بيفتد**
در جمع بر وزن مفاعيل　　در رفع وجر
وديگرے حكم يائے مفاعِلِ يابد نحو: **صحاريُّ**، **وطي در بَقيَ** و**دُعِيَ بقا ودعا گويند**، بنو
ماضی معروف　ماضی مجہول　　در نصب
حارث و**بعضے ديگر** بجائے واؤ ويائے ساكن بعد فتحہ **الف نيز** خوانند چوں: تابة و**إنَّ هذان** وإنَّ
در توبة　ابن زيد
ضاربان.

اصول مضاعف:

وآنرا أصم نيز گويند
چوں: دو حرف يك جنس در يك كلمۂ بہم آيند ....

أدع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. **ادعوا:** [واؤ بجہت لحوق الف ضمير باز آمد.] **أدعوا:** اصلش اُدعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمير باز آمد بعده ضمہ بر واؤ دشوار داشتہ ساكن نمودند وباجتماع ساكنين افگندند. **ادعونْ:** واؤ واحد بالحاق ونون تاكيد باز آمد.
ادعُنَ: بضم عين وكسر آں، اصل اول اُدعون بضم واؤ جمع مذكر، واصل ثانى اُدعوِنَ بكسر واؤ صيغۂ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حركت افتاد ودر ثانى بعد نقل. (منه) **لم يق:** مثال لفيف كہ حكم ناقص دارد، أصله: لم يوقي، واؤ جہت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل كسره افتاد، وياء بجازم. وق در اصل اوقي بود، واؤ بمناسبت مضارع وياء بجزم، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. **مفاعيل:** در حذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. **يكے بيفتد:** نسياً جہت تخفيف بسبب طول بنيہ.
صحاري: جمع صحراء چوں يكے از دو ياء اندازند صحارِ وصحاريْ مثل: جوارِ وجواريْ خوانند، وبعضے صحارىٰ بر وزن خطايا نيز گويند. **طي:** قبيلہ از عرب است. **وربقي:** اى جائيكہ متطرف [يائے متطرفہ.] فتحہ غير اعرابى دارد وما قبلش مكسور بود. (ركاز الأصول) **بقا ودعا:** گويند بقلب بكسرۂ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحۂ ياء وبقلب ياء بالف، ودر رأيت القاضي كہ ياء فتحۂ اعرابى دارد وقيم كہ در طرف نيست قلب نكنند. (ركاز الأصول)
بعضے ديگر: مثل: بني هذيل وزبيد وخثعم. **الف نيز الخ:** اى بالف بدل نمايند: زيراكہ از واؤ ياء اخف است وبحركت ما قبل اوفق. **إن هذان:** أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آيۃ: ﴿إنّ هذان لساحران﴾ (طہ:٦٣) مفسران وجوه ديگر ہم ذكر كرده اند، وہمچنين در من أحب كريمتاه است.
يك جنس: صحيح يا حرف علت يا ہمزه. **بہم آيند:** حقيقۃً چوں: مد، يا حكماً نحو: مسلمي.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ و دوَاب، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدُّ. ادغام متحرک باسکان حرف اول بلا نزد غیر اہل حجاز نقل ست اگر ما قبل او بلا نقل حرکت آں متحرک ست یامده، وگرنه ....

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام**: ادغام نزد کوفیه از إفعال ست ونزد بصریان از افتعال ادتغام، بهر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعةً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست**: اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. **نه بعارض**: که باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جهت تخفیف واعتداد حرکت حرف دوم. **فر**: مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر ہمچو نصر وضرب ست. **دواب**: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)

اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. **حیي**: ای جائیکه دو یا در آخر ماضی معروف ومجهول باشد از مجرد، وہمچنین ست حال أحیا واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض**: که از امر منفصل حاصل آمده.

ادغام جائز ست: در اول بجهت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جهت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افگنی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم**: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.

عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. **کسره**: برائے آنکه در تحریک ساکن اصلست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف**: زیرا که اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند.

یامده: ما قبل آں نحو: حابَّ وحُوْبَّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دويبة وخويصة. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمہ ادغام ساکن **غیر مدہ واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مدہ** ودوم متحرک **وإلا نہ**. شرط ادغام ست **کہ اعلال** مزاحم نشود، نحو: **ارعوی**، ولبس نبود ای **در اسم با تحرک اول نحو: سبب**، وحرف اول **ہائے سکتہ** وبدل
برتقدیر ادغام
از ہمزہ **والف** و**مدغم فیہ** نباشد ودوم **برائے الحاق** با تحرک اول. **ممتنع** ست **در نحو: دَدَنٍ**
نحو اومی ماضی مجہول
وبِبَدْرٍ **مگر تتنزل** وتتباعد............................
اول متجانسین زائد ست

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود. **يمد**: أصله: يمدد، حرکت دال اول بما قبل دادہ اول را در ثانی ادغام کردند. **غیر مدہ**: احتراز است از﴿ قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ٢٤٦) و﴿ فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهيم: ١٨). **واجبست**: بسبب وجود علت ادغام وقلّت تصرف، وساکن غیر مدہ حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَاذْكُرْ رَبَّكَ ﴾ (آل عمران: ٤١) و﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ٣). **جائز**: نہ واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف کہ اسکانست. (ركاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (يوسف: ٢١). **یا مدہ**: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ نحو: حميد دهر وثوب بشير. **وإلا نہ**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست کہ ما قبل نہ متحرک بود نہ لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (ركاز الأصول)

کہ اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی**: أصله: ارعوو، اعلال کردند نہ ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چہ فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیرہ رفع مے شود. (ركاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (ركاز الأصول)

نحو سبب: کہ ادغامش موجب لبس بہ "سب" ست. **ہائے سکتہ**: کہ در آخر کلمہ بوقف ووصل آید نحو: عدويه هلك؛ چہ ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قول مجہول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حَبَّبَ؛ چہ ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے کہ متجانسین اول کلمہ باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: ای جائیکہ اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد یامده، ودر دو همزه مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأَّل .
نحو فتنزل وفتباعد که عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق مخرج هفت حرف ست، **اقصاش** مر همزه وہاء والف را، ومیانش مر **عین** وحاء را، وادناش مر **غین** وخاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست ومحاذی آں از حنک اعلی، و**کاف مقارن** آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول **یکے از دو حافۂ** زبان . . . . .
مقابل معجمه معجمه کناره

یا مده: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. **در دو همزه:** ای ممتنع است نزد جمهور بجهت حصول زیادت ثقل دریک کلمه چوں: قرأأ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: املأ إناء. (ركاز الأصول) **مخارج:** بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقا هر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف راساکن خوانی وما قبل آں همزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتهی شود همان مخرجست، وجهات مخارج همگی چارست. (ركاز الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس وإطباق وانفتاح وغیر آں. **هفت حرف ست:** ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نوادر الوصول) **اقصاش:** ای منتهایش به نسبت دهن وشفتین.

مر همزه: یعنی به ترتیب ذکری بنہجے که همزه مقدم بر هاء ست وهاء بر الف، ودر تمام فصل همیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے همزه بعد هاء ست، ونزد بعضے هاء بعد الف، واخفش مخرج هاء والف را یکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بهاء منقلب گردد نه بهمزه، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ هوائی ست هیچ مخرجے ندارد. (رضي وغيره) **مر عین:** از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاهر وتشریح وتصریح آں کرده. **مر غین:** ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں:** ای المجموع الأمرين، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومهدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافه: اشاره می کند که از هر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، كذا في "الارتشاف"، وحافه طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، كذا في "شرح الأصول".

با اضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون
بالکسر جمع ضرس دندان مہملہ
مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مہملہ طرف زبان واصل دوثنیۂ علیا، وصاد وزا وسین
از ہر دو مقام مہملہ فوقانیہ ای سر زبان مہملہ معجمہ مہملہ
طرف زبان وطرف دوثنیۂ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دوثنیۂ علیا، وفاء باطن
سر ہر دو معجمہ مثلثہ ای مخرج فاء
لب زیرین وطرف دوثنیۂ بالا، وباء ومیم وواؤ مابین دولب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۂ زبان. **تا آخر:** ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد.

محاذی آں: وآں مقام بالائے دندان ضاحك وناب ورباعي ومثني باشد. بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا ودو پائین ثنایا ہستند، وچہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، وہر ہشت را قواطع گویند. وچہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، وکواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحك، ودو ازاں طواحن، وچار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، وبعضے کسان را نواجذ بر نیاید، ودندانش ہمگی بست وہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ وحنك. **نون مقارن:** وسیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان ودر میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وہمان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، كذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کردہ.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ وحنك وخیشوم. **طاء وتاء ودال:** ایں حروف را ذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دوثنیۂ: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، وصحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چراکہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، ودر "ارتشاف" گفتہ: ثلاثها من بين طرف اللسان وفويق الثنايا السفلى. (منہ)

دوثنیۂ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند وتقیید بہ علیا نکردہ.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، وایں حروف ہیجدہ گانہ را لسانیہ گویند؛ زیراکہ از زبان بر آیند اگرچہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دولب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واؤ، وپیشتر گذشت کہ خلیل واؤ را ہوائی گوید ومخرجے قرار ندہد، وبدانکہ نزد مہدوی مخرج واؤ از باء ومیم علی حدہ است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خيشوم را **دخليست** در ميم. **مخرج نون خفى خيشوم** ست.

مجهوره حرفيست كه **دم از جريان** بندد، ومهموسه **ضد آں** ستشحثك **خصفه**. شديدة: حرفے ست **كه صوتش** در **مخرج** او بسته شود اگر ساكنش خوانى **أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں**. متوسطة: **مابين هردو** و**لِمَ يَرُوْعُنَا**. **مطبقة**: آنكه زبان را........

از همس بمعنی آواز

دخليست: زيراكه في الجملة غنه دارد، وايں چار حرف شفويه ناميده شود كه از لب بر مى آيد. **نون خفى**: اى آنكه سوائے غنه دراں باشد، چوں: عنك ومنك، ومخرج نون ساكنے كه در مثل: اضربن ست سيبويه بيان كرده كه هماں مخرج نون متحرك ست، كذا في "الارتشاف"، ومخرج نون متحرك مخرج لام ست. وبدانكه نون خفى اگرچه از حروف متفرعه است چوں همزه بين بين والف إماله، ليكن مخرجش از اصول بود؛ لهذا مصنف آنرا جداگانه شمرد، بخلاف حروف متفرعهٔ ديگر كه مخارج آں سوائے مذكوره نيست، كذا في بعض الشروح. **مجهوره**: از جهر بمعنى آواز بلند كردن.

دم از جريان: اگرچه متحرك باشد؛ چراكه ايں حروف بسبب قوت ذاتى وقوت اعتماد بر مخرج بر نيايد مگر باآواز تند، وقيد تحرك ازاں داده شد كه حركت سبب جريان دم ست، هرگاه باوصف آں صورت نه بست معلوم شد كه ذات ايں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطيع داده اند، كذا في "شرح الأصول" و"الجاربردي"، ومصنف مجموعهٔ ايں حروف مثل مهموسه بيان نكرده؛ زيراكه سوائے مهموسه همه مجهوره است، پس بيان يكے كافى شد.

ضد آں: اى دم را از جريان نه بندد كه ضعيف است واعتماد بر مخرج ضعيف. **خصفه**: نام زنى ست، و"ستشحث" إلحاح خواهد كرد دريں مسئله ايں زن، كذا في "الجاربردي". **كه صوتش**: ودراز نگردد اگرچه امتداد آں خواهى بجهت شدت لزوم مخرج خود. **أجدك قطبت**: مى يابم تراكه ترش رو شدهٔ، اى مجموعهٔ شديده ايں حروف هشت گانه است.

خلاف آں: اى صوتش در مخرج بسته نشود، وآں سوائے متوسطة وحروف هشت گانهٔ مذكوراست.

متوسطة: بدانكه حروف متوسطة نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوة شانزده، ودريں اتفاق اكثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطة هشت ورخوة سيزده است، مصنف مذهب ثانى اختيار كرده. وبدانكه شديدة راالحج ورخوة بطش ومتوسط را بجل تمثيل داده اند؛ چه در اول مد نفس ممكن نيست، بخلاف ثانى، وسوم بين بين ست. **مابين هردو**: اى ميان شديدة ورخوة پس دراں انحصار دم تمام ست نه جريان آں. **لم يروعنا**: چرامى ترساند مرا، اى متوسطة مجموعهٔ ايں حروف است. **مطبقة**: گفتن آں مجاز ست؛ زيراكه مطبق در حقيقت زبان وحنك ست، پس مراد ازاں مطبق عنده باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنک اعلی **منطبق** گرداند صطظض مجموعۂ آں. و **منفتحة**: **غیر آں**. مستعلیة: **آنچه زبان را بحنک بر** دارد وقت تلفظ صطظض خفق. **منخفضة**: **جز آں**. حروف **الذلاقة**: **که ہر رباعی وخماسی ازان حرفے** لا جرم **دارد مر بنفل**، **مصمتة**: **مقابل آں**. حروف **القلقلة**: **که درو باشدت** باوجود **ضغط بود قد طبج.** حروف الصفير: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر ست ولام منحرف.**

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة: یعنی حروفیکه زبانرا بحنک اعلی نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، وحروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**: زبان بحنک برندارد ودر زبان پست ماند، ومنسفلة ہم نامیده شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (ركاز الأصول) **الذلاقة**: ای مشابہ آواز طیور باشد؛ زیرا که از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نظامي)

حرفے دارد: زیراکه ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہرچه خالی ازان بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة وزهزقة وعَسطُوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. **مصمتة**: مصمتة آنست، که میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبان ثقیل ست مصمتة نامیده شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست؛ زیراکه مقابل حروف ذلاقة افتاده. (رضي) **القلقلة**: ولقلقة ہم گویند، خلیل گفته: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجهورة شديدة اند وجهر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج**: طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیره، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحده تائے فوقانیہ گفته اند، وسیبویه ہم در متعلقة ذکر کرده. (الارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پر ست گویا دو بار گفته می شود، ایں تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکه زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان که ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول**: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکه ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم بآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمه مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقي در حرف حلقي که ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: **اذْ**
ارفع بجانب فم عین وہاء بسوئے سین باآنکه ارفع ست
بَحتوْداً واذْبَحّاذه، **ومگر خاء در غین.** وادغام ضَوِيَ مِشْفَرٌ **در متقارب،** وصفيرية در
حروف
غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزه **ممتنع ست. صحیح ست** ....
تا صفیر باقی ماند در متقارب

مگر بعارض: که مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا که در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سيد، أصله: سيود، دوم: بودن حروف بر صفتے که ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصله: استمع که ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغيره) **مگر حاء:** مدغم میشود باآنکه ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ"وَدَّ" ملتبس شود، ودریافت نگردد که ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود:** زیرا که حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیاده خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو:** یعنی اگرچه قیاس آں بود که اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند؛ زیرا که حاء از عین وہمزه خفیف ست، واینجا خفت مطلوب. **اذبحتودا** : أصله: اذبح عتودا ذبح کن بزغاله یک ساله را.

مگر خاء در غین: اگرچه خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجهش آنکه مخرج اینها مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلهٔ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ خليلي. (منه)

متقارب: [نه در متماثل که آں صحیح ست.] در متقارب ممتنع ست؛ تا صفتے وفضیلتے که دارند از دست نرو وآں صفت در ضاد استطالت ست که بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنه، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشّی وتافیف، وآن آوازیست که از دہن بتلفظ فاء بر آید، ودر راء تکرار، كذا في "النظامي". اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکه ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکه اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکه برائے اعلال ست، نمی بیني که واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینه قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدهٔ وجوب ادغام یافته شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نه متقاربین، كذا في "الرضي".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا که یا سین متحرک خواہد شد که لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غير حده لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف:** در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. **صحیح ست:** چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو (ای در حا وعین) بقلب آں بحاء (ادغام)، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین، ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء (مہملہ) بآں (معجمہ) وبعکس، وبعد دال وذال وزای دال شود (ای تائے افتعال)، پس ادغام دال واجب (برائے تماثل) (نحو ادان در ادتان) ست، وذال جائز بقلب آں ....

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگرچہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذه گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: خرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم: نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خليلي واسلخ غنمي.
قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صالح وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح وركز سنانه.
طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)
بقلب طاء: چوں: اصفى در اصطفى، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظلم در اظطلم، وایں اگرچہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.
وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطلم، وآں اگرچہ قیاس ست لیکن قلیل.
دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان را، وایں حروف منافات ست: لہذا ابدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)
وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.
بقلب آں بدال: ای ہماں احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذكر در اذتكر.

بدال وبعكس، وزاى هم بقلب دال بآں، وبعد ثاء رواكه تاء شود يا عكس بود فالإدغام، واسَّمَعَ

در استمع

واشَّبَهَ شاذ. وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسين وشين وصاد وضاد وطاء وظاء رواكه بما بعد بدل

در اشتبه مثلثه چوں اتثار مهمله چوں اقتسام مهمله چوں اختصام مهمله چوں اختطاب

شود فيدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ويتبعهما يَخِصَّمُ وخَصِّمِ فتحا وكسرا، وجاء أيضا

برائے اجتماع مثلين امر مضارع

مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم الميم، والمصدر خِصَّام خَصَّام........

وبعكس: اى دال مهمله بذال بدل ميشود نحو: اذكر، وآں خلاف قياس ست. **وزاى هم**: اى ادغام زاء در دال هم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارك در جهر. **بقلب دال**: نحو: ازان كه در اصل اذدان بود، وعدم ادغام فصيح ست، وزاء را بدال بدل نكنند اگرچه قياس ست؛ تا صفير زاء باقى ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شذوذ است يكے: ادغام حرف صفير در غير، دوم: قلب ثانى باول وهمچنين ديگراں هم گفته اند ودران تردد ست؛ چه ظاهر از منع ادغام حرف صفير در غير آنست كه حرف صفير دراں منقلب نگردد؛ تا صفير باقى ماند، نه اينكه انقلاب هم نه پذيرد.

وبعد ثاء: اى تائے افتعال كه بعد ثاء افتد، يعنى فا كلمه ثاء باشد جائز ست كه ثاء را بتاء بدل كرده ادغام كنند، يا تاء را بثاء، پس در اثّار بمعنى قصاص گرفت اثار واتار هر دو جائز ست، وسيبويه عدم ادغام هم جائز داشته اگرچه ادغام احسن ست، ليكن زمخشرى واجب گفته. (شرح الأصول) **فالإدغام**: اى ادغام احسن است يا واجب است. **اسمع واشبه**: كه بجهت قرب مخرج وشركت در همس ادغام كرده اند؛ زيراكه در اول ادغام حرف صفير ودر دوم حرف ضوي مشفر در وثانى باول در هر دو شده است، واتّمع جائز نيست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) **زاء**: معجمه چوں: اعتزال. **دال**: مهمله چوں: اهتداء.

ذال: معجمه چوں: اعتذار. **شين**: معجمه چوں: انتشار. **ضاد**: معجمه چوں: اعتضاد. **ظا**: معجمه چوں: انتظار.

رواكه: بدانكه تائے فوقانيه وجيم در نحو: اقتتال واحتجام نيز همين حكم دارد، واول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته، وثانى در "اصول" هم. **بما بعد بدل شود**: برائے مشاركت در بودن اينها از لسان. **نحو خَصَّمَ**: أصله: اختصم، حركت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل كرده در صاد ادغام نمودند، وهمزهٔ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصَّم شد، وگاهے فاء يا عين كلمه را كسره دهند، تا مشابه بماضى تفعيل نشود. **خصم**: وبعضے همزه هم باقى دارند. **يخصم**: بكسر فا وعين برائے اشباع.

يتبعهما: اى هر دو راكه يكے ماضى مميّز، ودوم غير مميّز ست از باب تفعيل. **فتحا وكسرا**: پس مضارع وامر مفتوح الفاء تابع ماضى مفتوح الفاء ست، ومكسور تابع مكسور، وگاهے بمتابعت كسرهٔ فا علامت مضارع هم كسره يابد. **مخصم**: اسم فاعل آنكه بفتح وكسر فاء چوں ماضى ومضارع آمده است بضم خاهم آيد باتباع ميم. **بضم الخاء**: بضم الميم، وكسر ميم باتباع خا جائز نباشد، چنانكه در علامت مضارع روا شد؛ زيراكه علامت مضارع در غير اينجا هم گاهے مكسور آيد، پس عادت كسر دارد نه ميم. (ركاز الأصول)

اِخصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق ضعيف شاذ، وہمچنین تائے تفعل وتفاعل
قیاس براں نباید کرد
باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّهّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف
ای لام تعریف
مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن . . . .
وہمچنین درلام ادغام وہمچنین تنوین

اخصام: بابقائے ہمزہ در صورت فتح. **اِخصام**: بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. **شاذ**: برائے نقل حرکت تابفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود ودراں ادغام یابد. **باجتلاب ہمزۂ**: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر وماضی**: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطهر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطهر وتثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. **واجب ست**: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوط اگرچہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **لام ساکن**: زیراکہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ١٤) بادغام لام در را اگرچہ از حروف ضوي مشفر ست، لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، كذا في "شراح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْتَ، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیراکہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چراکہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) **نون ساکن**: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ماقبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف يرملون بمابعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف يومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنيا وقنوان ادغام نشود، ودر انمحی واهر نمع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سہ ساکن در وقف نحو: دَوَابّْ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ کہ ساکن اولش مدہ یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةْ وخُوَيْصَّةْ،
در وقف ووصل
ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. وحلقتا
در إي الله — فتح یاء در إي الله
البطان شاذٌّ، ودر غیر صور مذکورہ . . . .
برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود:١)، و﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة:١٦٤)، و﴿مِنْ يَوْمِ﴾ (الجمعة: ٩)، و﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (يونس:٥٩)، و﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد:١١).] روایت نکردہ شد، وحکم نون نیز ہمین است؛ لہٰذا دیگران ومصنف در "اصول" حرف یرملون گفتہ، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وانیجادر ضمہ بیان متقاربین ست نون راترک کردہ.

متحرک جائز: زیراکہ دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران:١٤) وجزآں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سہ ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشتہ باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. **کہ ساکن:** ای حرف علت کہ حرکت ماقبلش مواقف باشد، وہمین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: حيب بكر. **آلحسن:** ای جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بخرف ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیہ بانون ثقیلہ؛ چراکہ الف حرکت نہ پذیرد، واگراورا اندازند لاجرم نون رافتح دہند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین دریک کلمہ شد اول مدہ دوم ساکن ست. **إي الله:** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مدہ.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیہ در حلقتا کہ اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، واین مثل وقت شدت می زنند وگویند: التقت حلقتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفه بیفگنند، واگر نه حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبْلِهْ
چوں قل وبع
ودوم را در اِنْطَلْقَ ولَمْ یَلْدَهْ وُرُدَّ ولَمْ یَرُدَّ کسره دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
ہائے سکتہ ای در تحریک ساکن
برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ ومیم جمع، نہ در مانند علیهم وبهم، واختیار ضمہ در واوٗ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفه:** چوں" لا تهین الفقیر، أصله: لا تهینن، نون خفیفه باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقیر افتاد. **لم أبله:** ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعده بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق:** بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم یلد بود، طلق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تخفیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور ومضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد ولم یرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ:** الیوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع:** چوں: ضربتم وضربکم، زیراکہ اصل تم وکم تمو وکمو بود بحذف واوٗ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیهم وبهم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہور تر ست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واوٗ واشعار بر واوٗ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واوٗ ضمیر:** واگر واوٗ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتاد واوٗ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واوٗ ضمیر ست. **مصطفوا الله:** مثال واوٗ جمع است، أصله: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واوٗ ولام "الله" واوٗ مضموم شد.

ساکن دوم ضمہ اصلی ست در **کلمۂ آں** نحو: **قَالَتُ اخْرُجْ** و**قَالَتُ اغْزِيْ**، نہ **قَالَتِ ارْمُوْا**
لفظی باشد یا تقدیری
وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحہ **در نون "مِنْ"** با لام تعریف، ودر **نحو: رُدها**، وضمہ **در نحو: ردہ**، واختیار فتحہ در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ وجواز فتحہ وضمہ در **نحو: رد** و لم یرد چوں ساکن دوم متحرک
أصلہ اردده (آل عمران: ۱، ۲) شرط از دو ساکن
شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ کہ ازاں **ساکن اول** افتادہ است باز آید نحو: **قُوْلاَ وقُوْلَنَّ**،
جزاء

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی در یک کلمہ باشد. **قالت اخرج:** پس اینجا ساکن دوم کہ خا است وضمۂ لفظی را در یک کلمہ است؛ لہٰذا در تائے قالت کسرہ بر اصل وضمہ برائے مطابقت را جائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چہ اصل آں اغزوي، بود واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سہ مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرۂ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چہ ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمۂ یاء بما قبل بردہ اند، ودر مثال ثانی ضمہ بمتابعت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چہ ضمۂ ہاء اصلی لیکن در کلمہ ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمہ ایست وحکم کلمۂ دیگر، كذا في "شرح الأصول".

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" با لام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہٰذا فتحہ دادند کہ در کسرہ اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، أصلہ: اردد، ہرگاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو ردہ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. **اختیار فتحہ:** بقراءت وصل؛ چہ دریں صورت میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحہ دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحہ بجہت تخفیف وضمہ بمطابقت عین درست است، وکسرہ ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. **ساکن اول:** زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چہ ضمیر فاعل ونون تاکید بہر چہ متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمہ.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منہ)

نہ رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَرِ.

مبتدا خبر برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظا

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز روم حرکت واشمام ضمہ، ....

نہ رمتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتادہ است جائز نباشد: چہ اگرچہ ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شدہ است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ کہ ساکن اول ازان افتادہ است متصل نشدہ، بلکہ بتائے تانیث پیوستہ، وآں کلمۂ جداگانہ است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت ردیہ رماتا ہم آمدہ. **قل الحق**: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شدہ، وآں کلمہ دیگر ست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحمر: حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہرگاہ بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت ہمزہ بلام تعریف بردہ ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند وغیر مدہ را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکہ مدہ باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. **بما بعد**: ای اگر بعد آں کلمہ دیگر باشد، وابوحیان تعریف آں بقطع نطق کردہ، وبعضے بقطع حرکت تعریف نمودہ وآں بہتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. **دریں حال**: برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه: مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبزيد، وایں وجہ در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. **رومِ حرکت**: [وآں آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحۂ جائز ندارند؛ زیراکہ برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آں قائل اند، ہاں بریاضت برآید.

اشمام ضمہ: [وبعضے در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وزید بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام ہم جائز ست وجز در ضمہ نباشد، واشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند وتنوین را باختش بدل کنند **مطلقا**، یا **در منصوب مجرد از تاء** نه مرفوع ومجرور، **وایں افصح ست**. **وقف عصا** ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و**کسره بیفتد** و**محذوف باز آید**، وبعد **فتحه الف گردد چنانچه نون** "إذن". تاۓ تانیث **اسمیه نه در نحو**: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مبتدا

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زید ورأیت زیدا ومررت بزید. **در منصوب:** بفتحه فقط، نحو: رأیت زیدا، بخلاف مسلمات که منسوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء:** ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأیت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأیت بنتا واختا که تاۓ آں هاء نمی شود.

وایں افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا:** یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمی، یا حرف مثل: کلا وهلا، ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد:** زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید:** پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وایجا اگرچه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لنسفعا﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده ایں دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینهم گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تاۓ تانیث وتاۓ اصل کلمه چوں وقف، یا برائے فرق میان آں وتاۓ فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نه در نحو:** ای تائ که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تاۓ جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند ایجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از ہمزہ بساکن صحیح، واز غیر ہمزہ جز فتحہ، نہ در نحو: هذا حِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب ہمزہ باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری کہ متحرک ست وبعد متحرک وصحیح ست، نہ ہمزہ در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست ہائے سکتہ درقِ . .

بساکن صحیح: [کہ قبل ہمزہ است برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر ہمزہ، گوئی: هذا جُزُءْ ورأيت جُزَءْ ومررت بِجُزِءْ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیراکہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. **غیر ہمزہ:** کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن حِبُك ودُئِل کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر ومن قفل نقل ضمہ وکسرہ ہم نکنند، وحرکت ہمزہ بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیراکہ وقف بر ہمزہ ثقیل ست گویند: ہذا رِدُءْ ومِنَ الْبُطْئِ، وبعضے هذا رِدِئ ومن البُطُو باتباع خوانند. **ساکن ست:** ما قبل ہمزہ، چوں: هذا جزُو ورأيت جُزا ومررت بجزي بسکون اوسط. **اگر مفتوح:** باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوْ ورأيت كَلاَ ومررت بِكَلَيْ بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أكمو بر وزن أفلس جمع كمأ، وہمزہ آں در ہر سہ حالت واؤ شود. **آخری:** ای حرف آخر چوں: جعفر. **کہ متحرک ست:** نہ ساکن، پس در اضرب وضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک:** بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بكر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. **نہ ہمزہ:** بدیں قید کلأ خارج شد؛ چہ ہمزہ ثقیل است وتشدید آں اثقل.

در أنَ: ای در "أَنَ" بفتح ہمزہ ونون، یا بسکون نون، وآں بمد ہمزہ وفتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مہ:** ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفہامیہ بہاء والحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، وہمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. **ورق:** وآں امر ست، ای در کلمہ کہ بر یک حرف ماند وجز وکلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

**ومثل: م، وجائز ست در إلامَ وغُلامِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ
اعرابست ونہ شبہٴ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، ودر هنا وهؤلاء ویا**
اسم اشارهٔ مکان
ربا. واؤ و یاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم بیفتد، ودر وصل جائز ست، . . . .

مثل م: ای در کلمهٔ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند ودر لفظ جزو کلمهٔ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفهامیہ کہ بحرف جر مثل: إلى وعلى مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظا مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال؛ لہٰذا الحاق ہاء جائز وعدم آں بنظر اصل.

غلامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خواند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) **نه شبه اعراب:** نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. **یا زید:** کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، وہمچنین قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر. وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، كذا في "شرح الاصول"، ودر "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتوان گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. **ویا ربا:** أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه:** کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بودہ است اگرچہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، واگرچہ بعضے متفق علیہ ست وبعضے مختلف فیہ. **بیفتد:** زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منه)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ولین وحرف ثانی نباشد بالاتفاق درست واحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثانی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصیح ست یغزو ویرم، و لم یغزو و لم یرمي، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمي جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث در فواصل و قوافی. وبعضے یائے مُرٍ وقاض را باز آرند، ویائے غلامي ویائے ساکن القاضي ویا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث بران بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ و یا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچہ مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیراکہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.
در فواصل: ای در اواخر آیات و قوافی شعر اثبات واؤ و یا در وقف و وصل جائز ست، زیراکہ فواصل و قوافی محل تغیر است وآنچہ بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری یري. **قاض**: ای اسم منون کہ آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجہت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکہ وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.
یائے غلامي: ای یائے متکلم کہ اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسره یاء ست.
یا قاضي: ای منادی کہ آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند؛ زیراکہ در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وہم در غلامي معلوم نشود کہ مضاف ست وزیراکہ تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: دریںجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیراکہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چہ میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر باعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحہ الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.
باعث بران: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیزست کہ مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، واگر کسرۂ غیر اصلی برراء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چہ مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکہ کہ در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکتست، واما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکہ باز نمے آید چوں: ماد و مواد. وبدانکہ اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغیره.

یا بعد کسره بیک حرف یا دو باسکون اول نحو: کتاب و **وجدان**. چوں **الف از واوٗ بود کسرۂ غیر راء**

در اماله درخت خاردار مثال فاصل یک حرف

اثر نکند، یاء **بعد یاء** باوصل یا **فصل یک حرف** نحو: **سیال** و **شیبان** و رأیت زیدا، یا **بدل از** یاء یا واوٗ

بودن الف باماله فتحه دال بسکون یا نام قبیله

مکسور نحو: **سال** و کاد، یا گشتن الف **یائے مفتوح** در وقتے نحو: **دعا** و **حبلی**، یا **وفق** امالۂ سابق،

نحو: رأیت **عماداً**، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿**وَالضُّحَى**﴾. حرف مستعلی **بعد الف** باوصل . . . .

الضحی: ۱

بعد کسرہ إلخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرۂ بعید در کلمه باشد چوں: جلبلاب اماله اش از یک کسرۂ بعید مثل: جلباب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف**: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو**: واگر سه حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چوں: أكلت عنباً اماله جائز نیست. **باسکون اول**: زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود و یکے ہاء باشد؛ زیراکه ہاء حرف مخفی است، واگر فاصل سه حرف است واول ہاء چوں درهمان امالۂ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٗ بود**: ای مبدل از واوٗ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالۂ جائز بود برائے کسره. **کسرۂ غیر راإلخ**: قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من ربا ومن دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بباله ومن ماله؛ زیراکه بودن الف از واوٗ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالۂ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال**: دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان**: بکسره وامالۂ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصله: سيل. **یائے مفتوح**: [برابر ست که کلمۂ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا.] ای در کلمۂ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمۂ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قيل، وہمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در ہمیں کلمۂ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصيته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا**: که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی**: که الفش در تثنیه یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالۂ اول. (منه)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحى" که بدل از واوٗ ست اماله کنند برائے موافقت اماله لاحق إی: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحى: ٢) ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحى: ٣).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا **فصل تا بدو حرف مانع اماله** است، و **قبل الف** هم نہ، در **باب خاف** و **طاب** و **صفا**، **چنانچه**
مفتوح باشد یا مضموم
رائے غیر مکسور متصل الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست و**بعد مانع** مانع ست **نحو:
صارف**. ورواست امالۂ **فتح منفرد قبل ہائے تانیث** یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سابغ ونابض، ودو حرف مثل: مناقیخ ومناشیط. **مانع اماله:** زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودور صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: خالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف دریک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع اماله نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع اماله است. (منہ) **طاب:** أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچه:** یعنی اینہم مانع اماله است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع اماله کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن اماله باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگرچہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر اماله آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) باآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق اماله ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست اماله قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن **الضَرَرِ** و **المحاذَرِ**، ودر اسم **مبنى** و**حرف** جز متى وأنى وذا، وجز **بلى** ويا ولا در إما لا روا نبود. و**تثنيه** يعنى **الحاق الف ونون يا ياء ونون بكلمه**؛ **تا دلالت كند** بر **دو شے** از

لازم

يك معنى نحو: رجل رجلان، وعين عينان، پس **الف** اگر **ثالث** واز واوٗ بود واوٗ **شود** كثالث أصلي

مفرد ای بدل از واوٗ چوں عصا وعصوان

لم يُمَل، و**گرنه** ياء گردد، وهمزه **ممدوده** اگر اصلى **ثابت ماند**، واگرنه واوٗ شود و**جوبا** اگر از الف

اماله کرده نشود

تانيث ست، **وإلا جوازا**. و**جمع** كه دلالت كند بر زياده بر دو از يك معنى دو نوع ست، **صحيح**: كه

بواوٗ يا ياء ونون ست، . . . .

ماقبل مضموم ماقبل مکسور

رحمه: مثال آنکه فتحه بر غیر مستعلیه باشد. **حقه**: درج مثال آنکه فتح بر مستعلیه بود. **من الضرر**: مثال رائے مفتوح قبل مکسور. **المحاذر**: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. **بلى**: ایں سه حروف در جواز اماله مستثنی است؛ زیراکه بجائے جمله وفعل ے آید، پس اماله کرده شود، می گوئی بلى در جواب أضربت"؟ **دو شے**: حقیقة باشد یا مجازا چوں: زیدین که مفرد را بتاویل مسمّٰی بزید تثنیه آوردند، وهمچنین أبوین وقمرین به تغلیب. **لم يُمَل**: چوں إلى هرگاه اسم بود تثنیه آں إلوان بود.

وگرنه: چوں مصطفیان در مصطفی که الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی که الفش بدل از یاء ست، وبلیان در بلى وقتے که علم بود که الفش اگرچه اصل است، لیکن ممال ست ای اماله کرده شد. (منه) **ممدوده**: ای نه زائد نه بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیه قراء، وابو علی قلب آں بواوٗ از عرب حکایت کرده.

وجوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان همزهٔ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بهمزه بدل کردند، ونزد بعضے همین همزه زائد ست، بهر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٗ بدل کردند جهت آنکه در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمرایان بیاء نقل کرده. (شرح الأصول)

وإلا: ای اگر اصلی نبود ونه بدل از الف تانیث، بلکه یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: ای قلب آں بواوٗ جائز است؛ زیراکه ایں همزه بعینه اصل نیست، پس مشابه حمراء شد. وابقائے آں هم رواست؛ چراکه یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمده، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست که در مفردش تغیرے شده باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.

صحيح: که واحد دراں صحیح بود. **بواوٗ**: غالبا برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء **موضوع ست مر قلّت را**، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نه اجوف**، ودر اسم چار حرفی که **مؤنث** بود بتقدیر تاء وسومش

یعنی مؤنث سماعی بود بالفتح نه صفت

مده بود، **ودر رَجْلٌ** **وزَمَن** **وضَبُعٌ** **وفُرط** **وضِلَع** وصُنْعٌ **ونعْمَةٌ** **وأَكَمة** **وجز آں** نیز آید،

بالکسر یا جمعه أرجل بالضم جمعه أصنع

ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، **وقُرءٌ** وحِمْل وجَمَل **وفَخِذ** **وعَجُز**

بفتحتین شتر بالضم حیض وطہر بالفتح

وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودر فرد** **ورُطَب** وجاهل.....

بضمتین گردن بوزن فعول بالفتح دشمن بکسرتین وصفت ای فعیل بمعنی فاعل فعیل نه اسم نادان

مر قلّت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وہر گاه لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمه افراد مقصود باشد.] یعنی از سه تا ده بادخال ہر دو جانب گو استعمالش برائے زیاده ہم بود. وابن خروف گفته: برائے قلّت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلّت وکثرت. **بر سه تا ده:** رضی گفته: ہر گاه اسمے راجز جمع قلّت نباشد چوں: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل ورجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. **نه اجوف:** چوں: فلس وأفلس، بخلاف صعب که صفت است، وبخلاف قول که اجوف است. **مده بود:** چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغاله ماده، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے که بریں اوزان بود. **زمن:** بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع:** بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط:** بضمتین کاریکه در وے از حد گزرانیده باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع:** بکسر اول وفتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. **نعمة:** بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **اکمة:** بفتحات پشته، جمعه: آکم.

جز آں: چوں: أنمر در نمر، وأرکب در راکب، وآدر در جمع دار. **شاذ:** زیرا که ہر دو اجوف ست وضمه بر واؤ ویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواه یائی، اسم بود چوں: ثوب وأثواب، وبيت وأبيات، یا **صفت** نحو: عون وأعوان، وضيف وأضياف، وہمچنین جائے که در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکرده مراد مطلق ست، كذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمه امثله اسم ست سوائے عدد، ومثالہائے صفت چوں: حر و بكر وبطل ونكد ويقظ وكفو، وفعول اسمی چوں: فَلُوٌّ. **فخذ:** بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز:** بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **در فرد إلخ:** ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین که فاء کلمه اش ہمزه یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب:** بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجزآں نیزآید. أفعلة **جمع** اسم چار حرفی که **مذکرست** و**سومش مده**، و**مانند حبیب** ودر

بفتح، بزدل بفتح همزه وکسر عین بر سبیل اطراد

نجد و**قن** و**جزآں نیزآید**. فعلة در **ولد** وشیخ وخلیل و**غزال** وغلام. و**کثیر** که دلالت کند

بالکسر چوں نعمة جمع آں أحلة بالضم جمعه غلمة

بر یازده وبیش، وزنش **بسیارست**. فُعل جمع **أحمر حمراء صفةً**، ودر فَعْلٌ وفَاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ

بالضم چوں قفل بالفتح بروزن فعیلة

وخَوَّارٌ وخَوَّارَةٌ و**فُلْكٌ** وأَسَدٌ و**بَدَنَةٌ** و**جزآں نیز آید**. فُعُلٌ **جمع فَعال** وفِعال **نه**

بروزن فَعل بفتحتین شُیر بروزن عنق

مضاعف و**فَعِيْل** و**فَعُوْل**، ....

جزآں نیزآید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وفلذة بالکسر وأفلاذ، وحزبة بالضم وأحزاب، وکاثبة وأکثاب، وإدام بالکسر وآدم وجزآں. **سومش:** چوں: طعام وحمار وسؤال ورغیف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسولة وأرغفة وأعمدة، وأذوية جمع "ذاو" ویا "ذوي" شاذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل، وأمسلة جمعه مسیل بروزن فعیل ست از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالکسر بمعنی بنده. **جزآں:** چوں قرط بالضم وأقرطة، وشتوة بالفتح وأشتیة، ولوا بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وألویة، وعیّل بکسر یائے مشدده وأعولة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیرآں. **نیزآید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد:** بفتحتین جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یازده:** ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. **بسیارست:** وغالب دراں همین سی وشش وزن ست که مذکور میشود. **أحمر وحمراء:** ای صفتے که بریں وزن باشد. **صفة:** احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل، وصحراء اسم. **خوار:** بروزن فعال بالفتح ست. **خوارة:** جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بروزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. **بدنة:** بروزن فعلة بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. **وجزآں:** بحسب سماع چوں: غزل بضمتین، وذرب بفتح اول وکسر دوم، وصبع بفتح اول وضم دوم وغیرآں. **جمع فعال:** بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجبان وجبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بروزن فعل بضمتین مطرد نیست، پس از جنان وکمام احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند: ایں وزن جمع درفعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعیل وفعول: ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغیف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں: نذیر ونذر وصبور وصبر، بخلاف جریح ورکوب که بمعنی مفعول ست، وگویند: در فعیل صفت مطرد نیست، وهمچنیں برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیرست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِيْنَة وجزآں نیز آید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
سماعا
بفتحتين میانۀ سال بروزن صرد

وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نیز آید .فِعَل جمع
بالكسر زیور قید بر ساعت

بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیز آید . فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالكسر گروه أي سماعا بالكسر زن كبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد

نبود، ودر سَيّد وبر وخبيث نیز آید. فعَلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
سماعا بروزن فعيل جمع سادة بضم فا وفتح عين سماعا

وعُريان وعدو وهادر نیز آید. فعَلَةٌ در فعل ودر قرد وقرط وجار اسما ودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالكسر بوزینه بالضم

خشن: بفتح اول وكسر دوم درشت. **قراد:** بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست. **سفينة:** بروزن فعيلة بفتح اول وكسر ثانی. **جزآں:** چوں: بدع بالكسر، وأذن بضمتين، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتين، ونمرة بفتح اول وكسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وكسر نون جمع ثني بروزن فعيل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بروزن فُعُلٌ بود، ضمۀ نون بکسره بدل کردند ویاء را ساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة: اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "أصول" گفته که نوبة در ویاء نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤيا آنچه در خواب دیده شود. **برقة:** بالضم زمین سنگ وگل وریگ. **عجاية:** بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. **نفساء:** بضم نون وفتح فاء زچه. **فِعَل:** بكسر فاء وفتح عين.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بروزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: صيغة، واسمیکه بروزن فعلى است نحو: فكرى وذكرى. (منه) **تارة:** بروزن فعلة بفتحتين، أصله: تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالكسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانۀ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل:** چوں: حافظ حفظة، بخلاف كاهل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاهی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. **ناقص:** احترازست از رامي. **بر:** بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبيث: بروزن فعيل، جمعه: خبثة. **صفت عاقل:** [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وغازي، جمع آں قضاة وغزاة، دراصل قضية وغزوة بود. **غوي:** بروزن فعيل، جمعه: غواي.

عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. **جار:** همسایه بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. **علج:** بالكسر که صفت ست، جمعه: علجة. **هادر:** که صفت ست بروزن فاعل. **جزآں:** چوں: كتف ورجل وسخلة وطنب وهدمة وأمرط.

نادر ست فُعَّلٌ جمع فاعِلٌ وفاعلة صفةً ودر أعزل وسخل ونفساء نیز آید. فُعّال جمع فاعل
جمع نفس بضم فاء وتشدید عین مطردا
صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء نیز آید. فعال جمع فَعْل نه سَیْل واسمی بر جَمَل که مضاعف
چوں صادة وصداد جمعه سخال جمعه نفاس بروزن کتاب
واجوف نبود، وقَصْعة ورَقَبة واسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، وجمع حَذِر وجواد
بالفتح کاسه جمع قصاع
وهِجان وفاعل وفیْعل وفَعِیْل وفَعِیْلة وفَعْلی فَعْلان وفَعَلان فعلانة وفعلان فُعْلانة
بکسرہا چوں تاجر وتجار چوں جید وجیاد بالضم چوں خمصان وخمصانة
وبَطْحاء وعشراء صفة، ودر قدح وخُفٌّ وسَبُعٌ ورُبَع ....
بالکسر تیر ناتمام بالضم موزه

فعل: ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع وراكعة.

در أعزل: [بروزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، ومی آید جمع هطل وخریدة وخرید وهجود وغلاف واولی، وگاہے ضمه فائے ایں جمع دراجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل: بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل**: بالفتح، نحو: رطل ورطلة. **نیز آید**: سماعا، وہمچنیں درعرب بتحریک وبقرة بتحریک. **نه سیل**: یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، وہمچنیں در مثال یائی چوں: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یائے متحرک (جاربردي، شرح الأصول) **بر جمل**: ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: درصفت بریں وزن مطرد نیست.

اجوف نبود: وناقص ہم نبود، وآنچه ازیں ہمه آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قطط وقطاط. **رقبة**: بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چوں: حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.

جمع حذر: ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد**: بفتح ودریجافرق میان منفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان: بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع درو یکیست لیکن کسرهٔ مفرد چوں: کتاب وکسرهٔ جمع چوں: رجال است، ومذکر ومؤنث درو یکساں باشد. (منه) **فعیل وفعیلة**: چوں: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنیں باشد سماعی خواہد بود نه قیاسی، چوں: نقي ونقاء. **فعلی فعلان**: ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چوں: ندمان وندمانة. **بطحاء**: بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء**: بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن دریں اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: ایں وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثي وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع**: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

و**جُمُدٌ** ولِقْحة وبُرْمة و**فَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** و**حَسَن** وعَبْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجز**
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل **جمع اسمی نہ اجوف واوی** کہ بر فلس و**حمل** و**قُرء** و**ذَكَر** وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجهول بالفتح بالکسر
صفتے بر قاعد وظریف ودر نمر وضِلع و**حُجَزَة** وعَنَاق اسما، و**كهل** صفةً **وجز آں نیز آید**،
جمعه عنوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ**. فُعْلان **جمع فعيل** و**جمع** فاعل و**أفعَل** وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کغفران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتين زمین بلند، ولقحة بالكسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصيل:** بر وزن فعیل شتر بچہ از مادر باز داشتہ شده. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتين، وعبلة بر وزن فعلة زن تام الخلقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہر گاہ ہمہ صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کرده. **جز آں:** چوں: فعل وفعلة بکسرتین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عضهة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** احتراز ست از حوض کہ قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قيد، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف وناقص یائی نبود چوں: خف ودمي بمعنی صورت منقوشہ، وآمده است خصوص جمع خص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي کہ اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذكر: وابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذر "اصل" جمع ظریف بسماع داخل کرده. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجوز بالفتح. **كهل:** بالفتح پیر جمعه كهول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، وحقبة بالكسر، وشعفة بفتحات، وأيم بر وزن سيد، وسوار بالكسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وایںجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجہت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصا ہنگام ضمہ ما قبل؛ ولہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسره دہند چوں: شيوخ، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (ركاز الأصول) **جمع فعيل:** در اسم نحو: رغيف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسره دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر **بطن** و**جمل** و**ذئب** و**حاجز** و**زقاق**، **وجز آں نیز آید**. فِعْلان جمع **شجاع**، و**اسمی** بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالکسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجزان کرضوان
صرد ونحو: **تاج** و**عُوْد**، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر **ضیف** و**خرب** و**صنو** و**فاعل** و**فَعول**
بالفتح جمعه ضيفان بفتحتين جمعه خربان نحو حائط وحيطان
و**غزال** و**صوار** و**ظليم**، **وجز آں نیز آید**. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر
بالفتح جمعه غزلان
مریض وفاعل و**فیعل** وأفعل وفعلان **وجز آں نیز آید**. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط.
بالفتح بمعنی کریم چوں هالك جمعه هلكى چوں أحمق چوں کسلان وکسلى بروزن ذکری بفتحتين كيك
فعلاء جمع فاعل و**فعیل** وجبان وشجاع **که صفت عاقلند** ودر سمح و**أسیر** وودودٌ و**خَلِيْفَةٌ**
چوں شاعر وشعراء بالفتح بالضم مذکر بالفتح بمعنی کریم بالفتح
وجزآں نیزآید.

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. **شجاع**: بالضم صفت باشد یااسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. **تاج إلخ**: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه ہر دواجوف باشند، جمع ہر دوتیجان وعیدان. **فعیل**: چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالکسر بمعنی ہمتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالکسر مادهٔ گاوٗ، جمعه: صیران. **ظلیم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جزآں**: چوں: کعیت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. **فعلی**: بالفتح والقصر بروزن سکری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیراکه آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فیعل**: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جزآں**: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: جلد.

حجل: ایں وزن فعلی جز در جمع ایں دو لفظ نیامده سماعاً، وابن سراج بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان ست، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظرابی می آید. **ظربان**: بفتح ظائے معجمه وکسر راء جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. **فعیل**: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای ہر چہار وزن، ہمچنیں از "أصول" فہمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجُودَاء در جواد وسرواء در سیري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواوٗ. (شرح الأصول) **أسیر**: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جہت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل كه صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيِّن وجزآں نيز آيد.
مطردا چوں غني جمع أغنياء چوں شديد جمعه أشداء دوست سماعا
فَعَالَى جمع اسمى بر فعلاء وفَعَلَىٰ وصفتے بر فَعْلَىٰ كه مذكر ندارد، وفُعْلَىٰ نه أنثى أفعل وفعلان
بالفتح والقصر مطردا
فعلىٰ، ودر وَجِع ويتيم وأَيِمٌ وطاهر وعذراء ومَهْري وجزآں نيز آيد. فُعَالَى در فعيل بمعنى
بے پدرجمعه يتامى جمعه طهارى سماعا
معفول وفعلان فَعْلَىٰ. فعالِيْ جمع فعلاء، وجمع فَعلى وفِعلى اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْريٌّ.
بالفتح چوں عطشى وعطشانٌ

در صديق: اى فعيل كه ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صديق، يا اسم چوں: طريق. **بين:** بر وزن سيد بمعنى ظاهر.

جزآں: چوں: خلب بالكسر، وصلف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. **نيز آيد:** چوں: نم بالفتح، جمعه: أنماء، وصديقة مؤنث، وتقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحارى، ہر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آں صحاريّ كردند بكسر راء ويائے مشدد كه بدل از ہر دو الف ست، پس يك ياء حذف كرده فتحه بر راء گذاشتند ويائے دوم را بالف بدل كردند. (شرح الأصول) **فعلى:** [چوں: حرمى گوسپندے كه نر خواہد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوى وذفرى وسعدى. **نه أنثى أفعل:** أي فعلى بالضم كه مؤنث اسم تفضيل نباشد چوں: خنثى جمع خناثى.

فعلان فعلى: أي فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكرى، جمعه: سكارى. **أيم:** زن بے شوہر، جمعه: أيامى.

عذراء: ايں بر مذہب ابن مالك ست، ودر "أصول" در زمرهٔ اطراد گفته. (ركاز الأصول)

مهري: أي فعل بالفتح كه آخرش يائے نسبت باشد، گويند: جمل مهري منسوب بمهره بن حيدان، جمع آں مهاري بحذف يائے مشدده وآوردن الف تانيث مقصوره. **جزآں:** چوں: قدم بفتحتين وإلية بالكسر، وأحمق وفلو بالكسر وغير آں.

فعيل بمعنى مفعول: چوں: أسير وأسارى، بمعنى فاعل ہم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي: بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. **فعلاء:** بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء وصحارى، يا صفت، مثل: عذراء وعذارى، ہمزه را حذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يا اول بر صحاريّ بتشديد ياء جمع كرده يك را برائے تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چوں: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردود ست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وہمچنين فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، يا صفت مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ و**سريةٌ** وسِعلاة و**حنبطىٰ** وعَدَوْلىٰ، و**قَلَنْسُوَةٍ** و**قَهوباة**، و**در أهل** ولَيْلَة وعشرين. **فَعَالِيّ**
بالكسر غول جمعه سعالي
جمع ثلاثي كه ساكن العين بود ودر آخرش **يائے زائده مشدد** و**علباء** و**قوباء** و**حولايا**، و**در صحراء**
و**عذراء** وإنسان وظربان. فعائل **جمع فعيلة** ونحو: عجوزٌ وجمع **حَمَامَةٌ** ورسالة و**ذوابة** و**سفينة**
جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد اى فعول صفت مؤنث بالكسر جمعه رسائل
وحمولة وشَمْأَل و**جرائض** و**قَرِيثاء** وحبارى و**حَزابِيَة** اسما، و**در أقيل** و**ذنوب** و**ضرة**
بالفتح باد شمال بالضم طائرے جمع حبارى
وحرة و**جزآں نيز آيد**.

سرية: بر وزن فعلية ضم فاء وكسر لام وتشديد ياء، جمعه: سراري. **حبنطى**: [بفتحتين وسكون نون كوتاه شكم.] دريں ہر چہار اگر زائد اول را حذف كنند جمع بر وزن فعالي آيد، واگر ثاني را افگنند حبائط وقلائس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالك گفته: دريںہا جز فعالي بكسر لام فعالى وبفتح آں درست نيست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتين وضم سين كلاه. **قهوباة**: بفتح اول وضم دوم پيكان سه شاخ. **در أهل**: اى سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفِعْلِيْن آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري، وميتواں گفت: كه ليالي جمع ليلاة باشد. **فعالي**: بفتح فاء وكسر لام وتشديد ياء.

كه ساكن العين: وگاہے جمع متحرك العين ہم آيد چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

يائے زائده مشدد: نه برائے نسبت چوں: كرسي، جمعه: كراسي، وگاہے در منسوب ہم آيد چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالكسر عصب گردن، جمعه: علابي. **قوباء**: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوالي، الف اخير را افگندند ودوم را برائے كسرهٔ ما قبل بدل از ياء كرده درياء ادغام كردند. **در صحراء**: يعنى در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد يا صفت، وهمچنين در إنسان وظربان سماعى است، وايں مذهب ابن مالك ست، ومصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل كرده. **عذراء**: بالفتح دوشيزه، جمع آں عذارى. **جمع فعيلة**: بشرطيكه بمعنى مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، يا صفت نحو: كريمة وكرائم. **حمامة**: بفتح كبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گيسو، جمعه: ذوائب. **سفينة**: فعيلة ايں را شامل است. **جرائض**: بضم اول وكسر همزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. **حزابية**: بفتح حائے مهمله وزائے معجمه وكسر بائے موحده وتخفيف ياء درشت كوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثانى حذف كنند، واگر الف دور كنند جمع آں حزابي باشد. **أقيل**: بر وزن فعيل شتر كوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، اى وزن فعول بالفتح صفت مذكر. **ضرة**: بالفتح زنيكه بر زن ديگر آيد وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنى مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالكسر بمعنى چپ، وعقاب بالضم وغير آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست، یاصفت مؤنث، یاغیر عاقل، وفاعلاء** وفاعلة، **ودر غیر آں نیز**
بفتح فاء وکسر عین چوں طوالق و طوالق
آید . **أفاعل جمع مثل أجدل** و**أصبع، ودر رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقلیم** و**أقوال**، ودر
مطردا
باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل مثل: تنصب** وتجربة. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث جمعه أعاریض برائ فقدان شرط بالفتح وکسر راء بفتح تاء وکسر عین مطرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، **ودرمطفل نیز** آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد، ودر ملعون نیز**
بفتح میم وکسر عین بفتح میم ومد عین جمعه مواعید سماعا
آید، **ودرموسر** ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یاغیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل:** ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.

فاعلاء: بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة:** اسم بود چوں: کاتبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں:** یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وهمچنیں طاحونة ودخان وجزآں.

أفاعل: بفتح همزه وکسرهٔ عین. **أجدل:** یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرطست علم یاغیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفضیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط:** زیراکه بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقلیم: [جمعه: أقالیم، وهمچنیں أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال:** جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل:** ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال:** مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد:** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل: [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد:** ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، وفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح الأصول" ست. **در ملعون:** [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وهمچنیں قاعدهٔ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده؛ لهذا جدا نمود.

درموسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن **مثل: بلغن**. وفعالین **مثل: سلطان**. **وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق بآں**، ودر خماسی **بحذف خامس آید**. وفعالیل مثل: قرطاس **وملحق بآں**. فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم** منسوب یا اعجمی. وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: **نساء**، **وجمع را جمع** کنند چوں: **أکالب وجمائل وبیوتات**.

بفتح فاء وکسر لام

بفتح فاء ویاے مد

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے **مجرد از تاء** کہ علم ست ……………………

احتراز شد از رحل

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. **مثل بلغن**: بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان**: ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. **فعالل**: بفتح فاء وکسر لام اول.

جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چوں: دمشق. **ملحق بآں**: بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول، بروزن فواعل یافعاول یافعاعل آید.

بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفتہ اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازق در فرزدق. **ملحق بآں**: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.

مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: فواعلة ومفاعلة. **جمع اسم**: بشرط مناسبت وبودن اینہا بروزنیکہ دراں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. **نساء**: بالکسر جمع امرأة، ومناجذ جمع جلذ بضم جیم موش کور، ومناخذ جمع خلذ بضم. **جمع را جمع**: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واؤ ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں برکمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد ومازنی در جمع قلت قیاس ست ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر "تسہیل" گفتہ: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعیل ورطبة وعنبة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعتست. (شرح الأصول) **أکالب**: جمع أکلب کہ جمع کلب ست.

جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. **وبیوتات**: [ازینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر "شرح الأصول" گفتہ، مثل: کلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء وبواؤ ونون ہم آید چوں: صبرون جمع صبر بفتحتین جمع صبور بالفتح. **مجرد از تاء**: ای تاے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکہ الف تانیث ست چوں: سلمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ ونون آید، وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواؤ ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست؛ چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر **مذكر عاقل** را نحو: زيدون، **يا صفت** ست، **نه أفعل فعلاء، ونه فعلان فعلى، ونه صفت مشترك**. وبيفتد در **الف مقصوره** وهمزهٔ تانيث **واوٴ شود**، وأما سنون بكسر سين در **سنة** وقلون در **قلة** بالضم والكسر وثبون در **ثبة** وأهلون در أهل **ومانند آں بخلاف قياس ست**. وجمع **بالف وتاء برائے علم مؤنث** بالضم ولفظے كه **درو تانيث ست اسم بود** كسان **يا صفت، نه فعلاء أفعل**، ونه فعلى فعلان. و**لفظى مذكر** كه صفت غير عاقل بود، **يا مر اورا جمع مكسر نيامده باشد تائے تانيث** درو بيفگنى، ....

مذكر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل**: احتراز ست از زيد علم غير عاقل. **يا صفت**: مذكر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وبازل. **نه افعل فعلاء**: چوں: أحمر حمراء، پس أحمرون نگويند. **نه فعلان فعلى**: چوں: سكران وسكرى، پس سكرانون نگويند. **نه صفت مشترك**: چوں: صبور وقتيل، پس صبورون وقتيلون نگويند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساكنين، وماقبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفى ومصطفون.

واوٴ شود: چوں: حمراؤون در حمراء علم مذكر. **سنة**: أصله: سنوة يا سنبة بمعنى سال. **قلة**: بالضم، أصله: قلوة غوكهٔ چوب. **ثبة**: بالضم، أصله: ثبوة ياثبية بمعنى گروه. **مانند آں**: چوں: فيون درفية، وغصون درغصة.

بخلاف قياس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت كه مذكور شد. **برائے علم مؤنث**: اى مطرد ست، برابر ست كه علامت تائے ظاہر يا مقدر بود چوں: سلمة وهند، يا الف ممدوده ومقصوره، نحو: أسماء وليلى. **درو تانيث ست**: الف مقصوره يا ممدوده، خواه تائے ملفوظه يا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشرى وصحراء وظلمة وأرض. **يا صفت**: چوں: حبلى ونفساء وضاربة.

نه فعلاء أفعل: چوں: حمراء أحمر وسكرى سكران، پس حمراوات وسكريات نگويند؛ زيراكه جمع بالف وتاء فرع جمع بواوٴ ونون است، ومذكر اينها بواوٴ ونون جمع نكرده شد چنانكه دانستى، وابن كيسان جائز داشته، واگر در مثل: سكرى وحمراء اسميت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حديث آمده: ليس في الخضراوات صدقة.

لفظى مذكر إلخ: [ازينجا بيان تصرفات ايں جمع ست.] برابر ست كه مذكر حقيقى باشد يا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچه آں صفت هم مصغر باشد؛ زيراكه از تصغير هم معنى وصفى حاصل مى شود، وايں جمع بالف وتاء برائے فرق ميان عاقل وغير عاقل آيد. (شرح الأصول) **يا مر اورا إلخ**: اى لفظ مذكر كه جمع تكسيرش نيامده باشد ونام غير عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نكنند؛ زيراكه تكسيرش جواليق آمده، وبوانات در جمع بِوان بالكسر با آنكه بُون بالضم در تكسيرش آمده نادرست، وزيدات در زيد نگويند؛ زيراكه اسم غير عاقل نيست. (شرح الأصول)

تائے تانيث إلخ: تا دو علامت تانيث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزه از مثنى بدانى، وعين ثمرة نه اجوف فتحه يابد، وهذيل در اجوف نيز فتحه خوانند، وعين كسرة فتحه وكسره، وتميم سكون نيز خوانند، وناقص واوى واجوفش سكون وفتحه، وعين حجرة

بالکسر

فتحه وضمه، وتميم سكون نيز خوانند، وناقص يائى واجوفش سكون وفتحه، اماصفت ومضاعف ہر سه بر

برائے خفت وفرق چوں کلیة یعنی فعلة مثلثة الفاء

سكون ست فقط. وفعل كفعلة. ودر معنى جمع بود آنچه مى آيد بلحوق تاء بآخر مفردش چوں: كمأة، وبحذف تاء يا ياء از آخر نحو: تمر ومَعِد وروم، ....

وایں طور بسیار ست

از مثنى بدانى: که جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یاء چنانکه گذشت. **نه اجوف:** چوں: جوزة وبيضة که عین آں در جمع ساکن ماند، چه در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحه یابد:** چوں: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحه از میان حرکات خفیف است؛ لہٰذا اختیارش کردند.

فتحه خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبيضات بفتح عین، واز ثقل حرکت به سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحه وکسره:** ای فتحه یابد برائے تخفیف، وکسره بمتابعت فاء، پس گفته شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکرده. **اجوفش:** [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: ديمة، یا یائی نحو: بيعة، وبهر کیف بیاء نوشته خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحه: بوجہے که گذشت، وکسره ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحه ہم جائز نداشته، وفراء در تمام ایں باب کسره منع کرده. **سکون نیز خوانند:** برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش:** ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحه: وضمه باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ وبر ما قبل آں. **صفت:** چوں: صعبة بالفتح، وعجلة بالكسر، وحلوة بالضم. **مضاعف:** نحو: مدة بالفتح، وعدة بالكسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعلجات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا که صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چه اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کرده ادغام نمودن لازم گردد. (منه) **کفعلة:** به تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمه امور مذکور، پس براں قیاس کن.

ودر معنی جمع: ازینجا در اسم جنس وجمع شروع کرده. **کمأة:** اسم جنس گیاہے، واحد آں كماء بالفتح، وایں طور که در جنس تاء باشد نه در واحد کمتر ست. **تمر:** بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسره دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومي گویند.

ومثل: **رکب** وخدَم **وظَرب وعَبُد ورَجْلَة** ورُفقة **وجامل** وعبید وتَوْأم وقصباء
بفتحتین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
ومشیُوْخاء وصحابة **وجزآں.**
بالفتح اسم جمع صاحب

و**تصغیر**:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر معرب بر پنج وزن می آید، ....
در کمیت نحو دریهمات

مثل رکب: [بالفتح اسم جمع راکب.] اینہا ہمہ اسمائے جمعست، چنانکہ سہ قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از ہر وزنے درینجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چہ فعل بالفتح مثلا چنانکہ در فاعل آمدہ ہمچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: فاح، ودر نائحة وخوان بفتح خاء وتشدید واؤ وجز آں، وہمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب: بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عَبید**: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة**: بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.

جامل: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم**: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے کہ با دیگر متولد شود. **قصباء**: بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء**: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.

جزآں: چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شبال وشبل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.

وبدانکہ فرق میان اسم جمع وجنس آنکہ اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفتہ شود، واز واحد بتاء خواہ یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس کہ اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راہ یافتہ، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفتہ شود وضعا، ومیانہ آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.

وجمع از ہر دو بصیغہا ممتاز ست کہ اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں ہر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وہمچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکہ تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ**: اسم نگفت؛ زیراکہ گاہے تصغیر فعل کنند اگر چہ شاذ ست نحو: ما أحیسنه. **تادلالت کند**: برابر ست کہ محل تحقیر مجہول باشد چنانکہ در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود کہ چہ چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکہ در صفت نحو: عویلم؛ چہ ظاہر ست کہ متعلق بہ تحقیر علم ست.

حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. **برائے تعظیم**: چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسہ عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم**: نحو: یا بنی، وآنہم از تصغیر کیفی ست. **معرب**: احتراز است از مبنی کہ حکمش خواہد آمد.

ای وزن صوری نه صرفی: سه حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل** و**طلیحة** و**حبیلی** و**رجیلان** و**زییدون** و**هنیدات** و**بُصَیری** و**بعیلبك** و**خمیسة عشر** و**عبید الله**، در رجل مفرد و**ثلاثی مزید**، و**رباعی** و**خماسی** اگر حرف رابع آنها **مده نبود** در بصری منسوب بر فعیلل آید چوں: **مضیرب** و**جعیفر** در جعفر رباعی و**سفیرج**، **واگر بود** فعیلیل چوں: **مضیریب** و**قریطیس** و**خدیریس**، ....

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی با اصلی وزائد با زائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃ، پس تصغیر جزء اول کنند: لہٰذا مے بینی کہ مغری وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواؤ حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)

طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. **حبیلی:** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. **زییدون:** ای در مجموع بواؤ ونون. **هنیدات:** در هندات جمع با الف وتاء. **بعیلبك:** در بعلبك مرکب منع صرف. **خمیسة عشر:** در خمسة عشر مرکب مزجی. **عبید الله:** در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفیخر وعضیرف در قنفخر وعضرفوط. **مده نبود:** قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از إضراب. **سفیرج:** تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرذدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس:** در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعیلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعیللل، چوں: سفیرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکہ از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے راکہ عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:
ہر کدام باشد
مطیلق در **منطلق** و**قلینسة** و**قلیسیة** در **قلنسوة**، و**سلیطین** در سلطان، وروا**ست** مطیلیق
بتعویض یاء از محذوف، واز سہ زائدہ غیر عمدہ را**حذف کنند** مگر مدہٗ مذکور یاء گردد چوں:
در ثلاثی ای ہمہ را کہ مخل وزن ست
مقیعس در **مقعنسس** و**حریجیم** در ……………………

سکران: [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچہ اینجا ہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعیلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنین ابقائے الف جمع.

أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ماقبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکہ نحو: دنینیر در کلام عرب ثابت ست وماقبل آخر ساکن. (رضي) **جز مدہ**: یعنی مدہ را بیفگنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وہر دو را حذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود: واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند. **منطلق**: پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون را انداختند نہ میم را. **قلینسة**: بروزن فعیللة بحذف واؤ وابقائے نون.

قلیسیة: بحذف نون وابقائے واؤ کہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة**: نون وواؤ بر اں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سلیطین: کہ مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت في الجملة عمدگی دارد، بالجملة ہیچ حذف نشود تصغیرش أفیعیان آید.

مقیعس: نون ویک سین را حذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعیسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وبمنزلہ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حریجم آید، بر اں قیاس قعیسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین در اں زائد ست ومیم اقوی.

حریجیم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، ودر **رباعی** جز **مدهٔ مذکوره زیادتے نماند**، **ومده یاء شود**، **چوں**: بعیثیر در **مبعثر**، **مگر در**
بیائے مجہول بر وزن فعیلل
نحو: **سکران** وأجمال و**حمراء** و**قرفصاء** که سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء **گویند**.

الف تانیث مقصوره **غیر رابع بیفتد** **چوں**: حجیجب و **حُوَيْلِيٌّ** در **جحجبیٰ** و**حَوْلَايَا**. **ودر**
خامس باشد یا زیاده بر وزن فعیلل
حَبَنْطیٰ **حُبَيْنِط** و**حبيط آید**. **ودر أعلیٰ** أُعَيْلیٰ وأُعَيْلٍ. **وهمزهٔ وصل نماند**، **چوں**: **مريئة**، . .
که الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچه بعضے عمده هم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **مبعثر**: بدانکه حریجیم در احرنجام اینجا باید، ووقوع آں سابقا از قلم ناسخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس واحمرار باید کما لا یخفی، کذا في "الشرح"؛ زیراکه احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

ور نحو سکران: [ای جائیکه الف ونون مزید باشد.] که اینجا زوائد را حذف نکنند؛ زیراکه بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومده اینها یاء نشود؛ چه محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة: اگر زیادت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت وجحیفل در جحیفل. (منه) **حمراء إلخ**: که الف تانیث دارد، ایں هر سه را مده رابع ست. **قرفصاء**: بضم قاف وفاء وبصاد مهملة نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد**: از آنکه الف تانیث وبجهت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شده بود، چوں خامس یا زیاده افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لهذا انداختند، بخلاف ممدوده که دو حرف ست؛ لهذا جزو ما قبلش نشمردند و مثل کلمهٔ بك در بعلبك قرار دادند.

حويلي: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجهت کسرهٔ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء ادغام یافت، وحويلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکه عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

جحجبي: بفتح دو جیم که میان آں حائے مهمله است نام مردے. **حولايا**: نام موضوعے غیر منصرف بجهت الف تانیث.

ودر حبنطي: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاه بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وهیچ یکے عمده نیست، والفش برائے الحاق بسفرجلست. **حبينط**: بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداخته شود. **حبيط**: اگر نون را افگنند، ودریں حال الف آں که رابعست برائے کسرهٔ ما قبل در تصغیر یاء شده، یا بقاعدهٔ قاض افتاد. (نظامي) **ودر أعلى**: هر گاه الف "أعلى" جهت کسرهٔ ما قبل یاء شد دراں دو مذهب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بهر دو مذهب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منه)

مريئة: بر وزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چه اگر همزه لازم آید که با وصف تحرک ما بعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در **ثلاثی** ہر چہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. **وباز آید محذوف** در ثنائی چوں:
بروزن فعیل
مُنَيْذٌ ووُعَيدٌ وبُنَيّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، **وتائے مقدره** در مؤنثے کہ **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنيدة وعنيقة**، **ومبدل منہ** بزوال علت ابدال
ای بسبب آں
چنانکہ **در جمع تکسیر** نحو: مُوَازين **ومويزين وأعياد وعُيَيْد در عيد گويند**؛ تا ملتبس نشود
در جمع تکسیر در تصغیر
بأعواد وعويد درعود **الف ثانیہ**.........
جمع تکسیر تصغیر بالضم

درثلاثی: ودر رباعی ہم نحو: زعیفران در زعفران. **بیفگنند:** عمدہ باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نہ، وانجا مدہ عوض محذوف نیارند. **مصرف:** اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر:** وایں قسم نزد فراء وثعلب باعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَيْه درإبراهيم، وسُمَيْع درإسماعيل کہ اسمائے عوام الناس باشند.

بازآید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نہ زائد؛ زیرا کہ اعادۂ آں برائے آنست کہ اسم براقل بنائے معرب گردد ونون تصغیر ممکن شود، واعادہ یک حرف اصلی کافی ست. **منيذ:** برد نون محذوف کہ عین کلمہ است، ووعيد برد واؤ کہ فاء ست، وبني وبنية برد واؤ کہ لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واؤ جمع شد قاعدۂ سید کردند. **وتائے مقدرہ:** یعنی باز آید اگر چہ زائد ست؛ زیرا کہ تائے تانیث در بنائے کلمہ نیست، بلکہ مثل جزو دوم مرکب منضم شدہ است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سہ حرفی بود یا ہنگام آں بر سہ حرف ماند. **هنيدة:** درہند کہ ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنيقة:** درعناق بزغالہ مادہ، وآں اگر چہ چار حرفی ست لیکن ہنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسہ حرف ماند. **مبدل منہ:** ای باز آید حرف مبدل منہ. **در جمع تکسیر:** ہم باز ے آید نحو: موازين. **مويزين:** در تصغیر ميزان، أصله: موزان، واؤ بعد کسرہ افتاد یاء شد، وایں علت در تصغیر نماندہ؛ لہذا واؤ باز آمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منہ باز نیاید، چنانکہ در تراث، أصله: وراث، واؤ مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر ہم ست، پس تريث گویند، وہمچنیں در قائم قويئم بہمزہ، أصله: قاوم، وعلت قلب وقوع آں در عین کلمہ وتعلیل در فعلست وآں ہنوز باقی، وجرمی قويم بترک ہمزہ گوید؛ چہ علت ابدال واؤ قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفتہ: سیبویہ نیز ہمیں گوید ونحویان براں اتفاق دارند. **واعیاد وعیید:** جواب سوال مقدر.

درعید گویند: کہ دراصل عود بود، وواؤ مبدل منہ را باز نیارند. **الف ثانیہ:** زائد باشد چوں: ضارب وضويرب، یا مجہول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صويبة، والف کہ بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واؤ نشود تصغیرش نييب آید، كما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مدہ ثانی واؤ وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوْ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: **حُمَيِّر ودُلَي** واُسَيِّد، و**قلَّ أُسيود**، چوں **جمع** شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعَيّة در **عطاء** و**معاوية** و**أُحَيّ** در أحوى، ونزد **عیسی منصرف** شود **بتغییر وزن**، ونزد أبوعمرو **أُحَيٍّ** و**أُحَيِّيَ** بود، ونزد بعضے **أُحَيْوٍ** وأُحَيْوِيَ، وبعضے **أُحَيْوِيْ** وأُحَيْوِيَ، ودر **جمع کثیر** تصغیر نشود ....

مرد سیاه مو

واوْ شود: زیراکہ الف حرکت رابر نتابد وواوْ مناسب ضمہ است. **کیاء ضیراب**: کہ آنہم واوْ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. **یاء گردد**: ویاء دریائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مُخل وزن نبود، وإلا بیفتد نحو: مقال تصغيره مقيل.

کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغيره عجيز أصله: عجيوز، یا اصلی نحو: معينة در معونة، أصله: معيونة، یا متحرک زائد بود نحو: جديل در جدول، أصله: جديول، یا اصلی نحو: أسيد در أسود، أصله: أسيود. (شرح الأصول) **حمیّر**: بر وزن فعيلل در تصغیر حمار. **دلي**: بر وزن فعيل در دلو. **قلّ أسيود**: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو : أساود، ومکسر نحو: أسود. **عطاء**: أصله: إعطاو، واوْ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواوْ مبدل منہ باز آمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال از اجتماع سہ یاء بیفتاد. **معاوية**: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معيوية گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر راافگندند.

أحي: أصله: أحيوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی**: وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیراکہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ بر صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفيضل، ودر خير وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (نوادر الوصول، جاربردي) **بتغییر وزن**: فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ بالاتفاق منصرف است.

أحي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر؛ چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحيي**: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحيو**: یعنی در رفع وجر واوْ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسيود، وواوْ اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه)

أحيوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیراکہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیراکہ تصغیر بر قلّت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، ہاں جمع قلّت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست؛ لہٰذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: أرغفة ورغيفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیراکہ حاصلے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیاں اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغيفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنراکه **مستعمل** ست یا متروک **تصغیر** کنند، **پس جمع صحیح** چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان** و**دور** و**عبادید**، یا **جمع قلّت** مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات** و**موصولات** می آید **بزیادتی یاء** قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَيَّا وتَيَّا، و**ذیان** وتیان،
درذا درتا درذان درتان
وأُولَيَّاء وأُولَيَّا والَّذَيَّا والَّتيا، واللَّذَيَّان واللَّتَيَّان، والَّذَيُّون والَّتَيَّات **درالذین واللاتي**،
دراولاء بالمد دراولى بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ ونون، یا بالف وتاء. **غلمان**: آنرا بغلام که واحد قیاسی ومستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ ونون جمع ساختند. **دور**: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که واؤست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رونمایند وحسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **غلیمة**: درغلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. **غیر**: و"غیر" اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر "أصول" گفته: زیراکه مغایرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصر ست؛ چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغایرت ہمچو مماثلت متفاوت ست، وسوا وسوی ہم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیراکه ہنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. **جائز نبود**: وہمچنین اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافا للبعض، واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اورا نوشت که ازین قول بپرهیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. **موصولات**: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجزآں. **بزیادتی یاء**: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وہر گاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمهٔ دیگرست؛ لهذا الف قبل آں آمد، وہمچنین ہمزهٔ اولیاء ونون الذیون.

درالذین: ہر گاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لهذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. **واللاتي**: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنراکه التیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة و**أغيلمة** و**أصيبية** **شاذ**.

ونسبت:

اى الحاق يائے مشدد بآخر كلمه؛ تا دلالت كند بر وابستگی چیزے بمدلول آں نحو: عربي **ویائے مشدد برائے مبالغه نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه** چوں إنسانية وعالمية **علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں:** رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودوزیادتی تثنیة** ....

أغيلمة: در غلمة وقياس غلية بود. **أصيبية:** در صبية وقياس صُبية بود. **شاذ:** زيراكه موافق قياس نيست، ورضی گفته: كسے كه إنسان را از نسيان مشتق دادند أينسيان نزد او قياس ست، ودر "جاربردي" ست: كه قياس عشيشية عشية چوں معية بود، ليكن برائے لزوم التباس به تصغير عشوة يائے اول را بشين بدل كردند، زيراكه زيادت حرفے از لبس عين آسانست، وأغيلمة گويا تصغير أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغير أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضم وفعيل بر أفعلة جمع ميشود. (منه)

يائے مشدد: نه ساكن؛ تا بيائے متكلم التباس نرود. **بآخر كلمه:** زيراكه چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت كند: غرض از نسبت آنست كه منسوب را از آل منسوب اليه گردانی، يا از اہل آں شہر يا صناعت، وفائدهٔ آں صفت ست. (جار بردي) **بمدلول آں:** معنی باشد چوں: عربي، يا لفظ چوں: گفتے برائے شخصيكه گويد: كنت كذا وكذا اينجا نسبت بلفظ "كنت" مراداست. (شرح الأصول) **برائے مبالغه:** در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم وحبشي.

لاحق نشود: بجهت عدم صلاحيت اتصاف معنی آنہا. (ركاز الصول) **مگر آنکه:** چه دريں وقت از معنی حرفی وفعلی بر می آيند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گويند. (منه)

پس بيفتد: چه اگر باقی ماند لازم آيد كه در مؤنث در تائے تانيث جمع شود نحو: كوفية. **تائے تانيث:** در مفرد باشد يا در جمع، در علم يا غير آں، معوض از حرف اصلی باشد يا نه. **كوفي:** در منسوب بكوفه.

دو زيادتی: ودراں دو صورتست، يكے: آنكه تثنيه وجمع را با واحد نه برند، بلكه علامت آں دور كنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گويند، وفرق از واحد بقرينه حاصل شود؛ چه اگر جاء زيدوني ورأيت زيدينيا مثلا گويند اعراب بحرف وحركت جمع شود، وہمچنين تنوين ونون دور كنند، صورت دوم: آنكه تثنيه وجمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذكور وطلب خفت، ليكن فرق در ظاہر جز بعضے جا يافته نشود، وأرضي بسكون راء در أرضين بفتح راء مؤيد وجه دومست، ونسبت بشبه تثنيه وجمع مؤيد صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف ای بیفتد مثل: كرسي وشافعي وبخاتي ومرمي در كرسي وشافعي وبخاتي ومرمي. ورواست درو مَرْمَوِيّ، وواؤ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سيديٌّ ومهيميٌّ در مهيّم کہ نہ ای بیفتد تصغیر مُهَوِّم ست؛ زیراکہ درو مهيّميٌّ گویند، ویائے اول درفعیل وفعیلة وفُعَيْل کہ ناقصند ودوم واؤ شود وعین فتحہ برائے خفت یابد مثل: غنوي وقُصَوِي، درغني وغنية

جمع صحیح: بواؤ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں**: چوں: اثنين وعشرين نسبت بآں اثني وعشري.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقنسري گویند. **قنسري**: منسوب بقنسرين نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. **یائے مشدد**: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. **كرسي**: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. **شافعي**: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي**: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. **بخاتي**: نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست**: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. **ضربي**: در نسبت بضر بواہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند؛ زیراکہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیراکہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیراکہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازان بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نكيلي در نكيل بر وزن فعيلي. **مهوم**: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب كذا في "الصراح". **مهيمي گويند**: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واؤ محذوف؛ چہ ہرگاہ مہوم را مصغر کردند یک واؤ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)

یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.

واؤ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي**: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه **در تحية** تَحَوِيٌّ، **وواوَ ویائے** فعولة وفعيلة **که نه مضاعف اند ونه اجوف**، **مثل**: **شَنَئِيٌّ**
وعين فتحه يابد چون قوولة وطويلة

وحَنَفِيٌّ، ومبرد **در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گوید**، ویائے فعَيلة **غير مضاعف**، مثل: جهني وأموي **کسره میانه**
يعنى فعولى معتل بيفتد بضم فاء وفتح عين درجهينه نام قبيلة ودرأمية نام قبيلة

سه حرفی فتحه گردد، **مثل**: نمري وشقري. ودر إبل روا **که بماند یائے اخیر ثالث که بعد کسره یا یاء**
درنمر پلنگ درشقرة لاله زار درثلاثى بكسرتين مقدر باشد يا ظاهر

بود واوَ شود وبعد فتحه گردد، **نحو**: **عَمَوِيٌّ** وحَيَوِيٌّ **وطوَوِيٌّ**، **ورابع بیفتد یا واوَ شود وبعد فتحه گردد**
درحَيِي بتشديد ياء

نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ، **وجزآں بیفتد نحو**: **مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف**..................
بنابر قول اول بنابر رائے ثانی برائے طول بناء

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقیقت نیست ووزن آں تفعلة است، لیکن الحال وزن فعیل در صورت پذیرفته.

وواوَ ویائے: افتادن ہر دو بجهت فرق میان ذو التاء وغیر آں، وخاص بذو التاء شد؛ زیراکه تائے تانیث لاجرم در نسبت خواہد افتاد، پس واوَ ویاء ہم انداختند؛ زیراکه تغیر با تغیر مجال ست دارد. (منه) **نه مضاعف اند**: [چوں: ضرورة وشديدة.] زیراکه حذف دراں موجب زیادت ثقل می گردد؛ چه اگر در شدید شددي بی ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گویند ثقیل بود، واگر ادغام کنند تغیر بسیار کرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبیلة از یمن. **حنفي**: در حنيفة نام قبیله از عرب. **در عدوة**: ای در مطلق فعولة واوَ نینداز د، گوید: ضمه با یائے مشدد ثقیل نیست نحو: سمري بضم میم در سمرة، همچنین واوَ ہم ثقیل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گوید: وسیبویه عدوي بر وزن شنئي. **غير مضاعف**: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفی معتل گردد؛ زیراکه یائے مفتوح بعد ضمه ثقیل نیست. **فتحه گردد**: برائے کراہت توالی دو کسره ودو یاء. **واوَ شود**: برائے کراہت مذکور، واز انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آید.

بعد فتحه گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات ویاءات. **عموي**: در عم، أصله: عمي بکسر میم، یاء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر ای مشتبه شد، پس ہنگام نسبت یائے مقدره واوَ شد. **طووي**: در طي، أصله: طوي بسکون واوَ در نسبت ودوم واوَ شد، وحيي وطيي بابقائے یاء شاذ ست ونزد ابو عمرو قیاس.

واوَ شود: زیراکه اگرچه چار حرف جمع شد لیکن یکے ساکن است پس آنرا بمنزلۂ معدوم شمرده کلمۂ سه حرفی قرار دادند وتخفیف بقدر امکان نمودند وحذف کردند؛ زیراکه في الجملة تخفیف بجهت سکون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول، شرح الأصول) **جزآں**: خامس باشد یا زیاده. **مشتري**: در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعیل، أصله: محیي بر وزن مصرف، یاء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي و**محوي** گویند. **الف ثالث واوٗ شود**، نحو: **فَتَوِيٌّ**، **چنانچہ رابع** اگر اصلی
الف باثبات یائے مشدد اول
ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، نحو **أعشوي** و**أرطوي** و**أرطاوي**، **واگرنہ بیفتد** یا واوٗ شود،
زائد برائے مشابہت اصلی برای آنکہ زائد ست
چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلَاوِيٌّ، ودر **خامسہ** حقیقي یا **حکمی حذف ست** فقط نحو: حُبَارِيٌّ و**جَمَزِيٌّ**.
در حباری
ہمزۂ ممدودہ اگر **اصلی ست نزد اکثر بماند**، مثل: **قراءي**، اگر برائے تانیث ست **واوٗ شود**
وجوبا، نحو: حمراوي، ....
در حمراء

محوي: ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوٗ، بلکہ بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوٗ، كذا في "شرح الأصول"، ونزد ابوعمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث**: کہ آخر اسم مقصورہ باشد.

واوٗ شود: [وحذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واوٗ باشد از یاء، خواہ مجهول الأصل، اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکہ اجتماع کسرہ ویاءات نشود، سوم: جہت آنکہ مجهول الأصل را بہ بنات واوٗ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي**: در فتی ورحوي در رحی.

چنانچہ رابع: ای واوٗ شود بدل از واوٗ بود خواہ از یاء. (جار بردي) **أعشوي**: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوٗ اصلی است. **أرطوي**: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي**: یعنی زیادت الف قبل واوٗ برائے تخفیف از آوردن مدہ میان فتحہ وواوٗ ہم جائز ست، وہمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوٗ ومثال اصلی لموي در لما علم، وجائز ست دراں لمي ولماوي. **واگرنہ بیفتد**: ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان وبرائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، كذا في "شرح الأصول". **خامسہ**: کہ پنج حرف دارد. **حکمی**: کہ چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست**: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامہ غلط است. **جمزي**: در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

ہمزۂ ممدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. **اصلی ست**: نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. **نزد اکثر بماند**: وبعضے بواوٗ بدل کنند؛ زیرا کہ ہمزہ از واوٗ ثقیل ست، وہمزۂ ممدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیرا کہ ممدودہ دو حرف ست، وبجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف مقصورۂ ساکن. **قراءي**: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واوٗ شود**: برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، وبیاء بدل نکنند: برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کردہ اند، وجلولي وحروري در جلولاء وحروراء نام دودہ نزد جمہور شاذ ست، وگاہے واوٗ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: **کساء** و**علباء**. **ویاء درنحو**: **سقاية** وحولايا **همزه گردد**، ودر راي
و**راية** **بماند یا همزه شود یا واوَ** وظبي وظبية وغزو وغزوة **ومانند آں** **تغییر نیابد مگر بحذف**
بقیاس صحیح نحو ظبی
تاء، ونزد یونس درانچه **بتاء ست** **عین فتحه یابد** ویاء **واوَ شود**، ودر اسم دو حرفی رد **محذوف** **واجب**
وزجاج نحویان که حرفی ازان افتاده
است، **یا ممتنع**، **یاجائز**، بگویند **درأخٌ** و**سَتٌ**: **أخوِيٌّ** و**سَتَهِيٌّ**، ودر**شية**: وَشَوِيٌّ،.......

واگرنه: ای نه اصلی بود نه برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکه اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز ست؛ چراکه یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آں، بالجمله هر دو رعایت کردند. **کساء**: وأصله: کساو، همزهٔ آں بدل از اصلی. **علباء**: بالکسر عصب گردن، همزهٔ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. **یادرنحو**: مراد ازان یائیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانهٔ شراب. **همزه گردد**: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وهم ازان که هرگاه تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بهمزه نماند، وایں همزه راواوَ نکنند چنانکه کساء؛ تادو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوَ هم شود.

راية: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود**: [برائے مشابهت حلبي در سکون ما قبل.] نحو: سقائِي برائے مشابهت الف زائد؛ چه ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واوَ**: نحو: راوي؛ زیراکه واوَ قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آں**: ای لفظیکه آخرش واوَ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یایائی نحو: ظبية وغزوة، ونزد ابن مالک وغیره صرف در یائی. **فتحه یابد**: تا میان آنچه بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لا جرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند که تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوَ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوَ در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است**: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لامش نسیا منسیا محذوف وعوض آں همزهٔ وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممتنع**: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. **یا جائز**: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سه قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آں همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بهمزه، سوم: ساکن الأوسط همچنیں.

در أخ: أصله: أخو بتحریك لامش نسیا محذوف ست. **ست**: أصله: سته بتحریك سرین، لامش نسیا محذوفست.

أخوي وستهي: هردو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شية: أصله: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَم**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرِحِيٌّ، **وفم**:
أصله حرح بے رد محذوف برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر **ابن وابنة**: **ابنيٌ وبنويٌ**، **واسم**: اسميٌّ **وسِمْويٌّ**، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه دراصل ساكن ست **ساكن بود**، ودر **أخت وبنت** **مانند أخ**
چوں دم وحر واسم در نسبت
وابن، ونزد يونس أختي وبنتي، ودر كلتا كه **اصلش كلوى بود** **كِلْويٌّ**، ونزد يونس **كِلْتي**
وكِلْتوي وكِلْتاوي. ولاحق مى شود بجمع مكسر اگر نام شخصے بود، يا گروہے، يامر اوراواحد **موافق**
مثل حبلاوي كه گذشت اى نسبت
نبود، چوں: **مَدائِني** . . . .

عدة: أصله: وعد، لامش صحيح است، وفائے محذوف درآں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحيح ست عين محذوف درو ممنوع. **دم**: أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعين ساكن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.

ابن وابنة: أصلهما: بنو وبنوة بتحريك لام كلمه محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزه، وابنوي نگويند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست وميم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعين ساكن وہمزۂ عوض.

سموي: بكسر وضم وفتح سين وفتح ميم، ونزد اخفش بسكون ميم. **وابنم**: اى در ابن كه ميم افزايند ہنگام نسبت سه وجه ست، يكے: ابنمي بكسر نون نزد جمہور؛ زيراكه نونش تابع ميم ست، وميم در نسبت لاجرم مكسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط ميم وہمزه. **ساكن بود**: زيراكه عينش بعد حذف لام حركت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عين ہم رجوع باصل نمود، نزد سيبويه بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **أخت وبنت**: أصلهما: أخوة وبنوة بتحريك اوسط، بعد حذف لام تائے تانيث عوض دادند وہمزه را مضموم وياء رامكسور وخاء ونون ساكن كردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گويند، وتائے تانيث دور كنند.

كلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانيث بيابدل شد. **كلويّ**: تائے تانيث را حكم اصلی داد؛ زيراكه عوض محذوف است، ونزد سيبويه بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.

كلتي: بحذف الف؛ زيراكه تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **كلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: علويٌ.

واحد موافق إلخ: برابرست كه واحدش نباشد چوں: عباديد، يا باشد ليكن قياس جمع آں ايں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن كه جمع مدينة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد كنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمركب اگر علم ست، پس از
در نسبت بمساجد
غير اضافي جزو دوم بيفگنند چوں: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر كنيت ست، يا مدلول جزو
يعني مضاف اليه مرکب
دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چوں: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو:
ومشهور همان جزو دوم
اِمْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

أنصاري: در نسبت بانصار، وايشان اہل مدينه اند كه رسول ﷺ را ياری دادند، ولفظ أنصار نام ايں گروه شد.

محاسني: در محاسن، ايں مثال آنست كه واحدش موافق نبود؛ چه آں جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے ہمچو جمع را بہمان واحد غير قياسی برند، وياۓ نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد كنند: زيرا كه غرض از نسبت بجمع آنست كه دلالت كنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد برائے حصول ايں غرض كافی ست؛ لہذا علامات تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے ہر دو جزو معنی مقصود بود ونسبت بيكے بجميع نشود. **از غير اضافي:** اسنادی بود يا توصيفی يا مزجی، متضمن حرف يانه. **جزو دوم:** بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزلۀ تائے تانيث، وامكان استدلال از جزو اول بر تمام مركب غالبا، وبرائے ثقل در بقائے ہر دو كلمه. (ركاز الأصول) **بعلي:** در بعلبك كه مركب مزجی ست، وہمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع كنند، وبعضے گويند: بيك جزو نسبت كنند اول بود يا آخر، پس در بعلبك بكي ہم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بہر دو جزو روا داشته بعلي بكي گفته، وبعضے بعد ہر دو جزو يائے نسبت آرند، نحو: بعلبكي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا كه علم باشد. **از اضافي:** حذف كنند ويائے نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر كنيت ست: اينجا جزو اول را ازاں حذف كنند كه مشترک ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، ہمچنين ديگر آنچه مشترک باشد، چوں: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليكن شرطست كه در ينجا ثانی مقصود به نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف كه حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراک را مضائقه نكردند، ومنافي ہم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبير كه كنيت ست وجزو دوم مشہور ہم، پس ايں مثال ہر دو ميتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. **امرئي:** بكسر راء وفتح آں نحو: امرئي در امرؤ القيس كه جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبك شد، ومريْ بفتح راء وسكون آں نيز گويند وقت رد باصلش كه مرء بالفتح است. (ركاز الأصول، جار بردي) **رازي:** در ري نام شہر باضافۀ الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ **مَرْوَزِيٌّ** وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
درنسبت بادیه برائے شمشیر منسوب بہند ازعبد شمس درعبد الدار خلاف قیاس ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که **نه برائے ادغام ست** چهارده اند: **أنصَتَ** يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما **همزه می آید بدل از حرف لین** در **دَأَبة** وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، **واز ہاء وعین** در ماء و **أباب بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیادت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسان ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، كذا في "الجاربردي". عبقسي: در عبد القیس که از ہر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئ اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلت برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. لعامله: که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. صاحبه: که کثرت بملابست دارد وپیشهٔ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. مفعلة: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه در ابن که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وہمچنین تاء در أخت وبنت بجائے واؤ نهاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لہذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در "شافیه" و"شرح اصول" بیان کرده. حرف ابدال: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه مبدل باشد، ونیز ابدال اینها از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (ركاز الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.

أنصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. دأبة: فتح ہمزه، أصله: دابة بالف ساكن. بأز: بسکون ہمزه لغتے ست در بازي، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. مؤقد: بہمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از ہاء وعین: ای بدل از ہاء وعین. ماء: أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وإمواء، ومیاء ہم آمده. أباب بحر: در عباب بحر، عین بہمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوٗ ويا وہا وہمزه، چوں: **طائي** و **آل**، وياء از واوٗ و**الف** و**ہمزه**، چوں: **صيم** و **صبية**
عطف بر ہمزه أصله صوم جمع صائم
و**حبلي**، واز يكے از دو يا سه حرف **تضعيف** واز **نون** سماعا كثيرا، چوں: **دينار** و **أمليت** و **قصيت**
بدل ميشود بدل ميشود
و **أناسي**، ونزد بعضے أمليت أمللت **دو لغت مستقلند**، واز **عين** وباء و**سين** وثاء در ضفادي.....
موحده مهمله مثلثه

طائي: وطيي بروزن سيد يائے دوم برائے تخفيف حذف شد واول بالف بدل گرديد.

آل: اصلش نزد كسائی أول ست، واوٗ بالف بدل شد، وآں بقياس اقربست، چنانكه صاحب "قاموس" اعتبار كرده، ونزد بصريان اصل آں أهل ست، ہاء بہمزه بدل شد وہمزه بالف، كما في "شرح الأصول"، رضی گفته: زيراكه ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزه، پس قول بعض شارحين: "كه وجه طول مسافت ظاہر نميشود، ونزد بصريان الفش بدل از ہاء وہمزه است" ساقط شد، واين مثال برائے ابدال واوٗ وہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانكه گفته شد، غايت كار آنكه برائے ابدال ہاء بواسطه است، وجز بواسطه ابدالش نميشود، وازينجا وجه آں دريابی كه معنی نشر بغير ترتيب لف كرده مثال طائي اول گفت.

ہمزه: چوں: ذيب بيا از ذئب بہمزه. **صبية**: از صبوة جمع صبي. **حبلي**: بياء از حبلى بالف. **دينار**: در دنار بتشديد نون بدليل دنانير. **أمليت**: از أمللت از إملال عبارت زائد نويسانيدن، در قرآن ست: ﴿وَلْيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ٥). **قصيت**: از قصصت، وتقصيص ناخن چيدنست، وجاربردی گفته: رواست كه معنی قصيت أظفاري اين باشد كه آوردم اقصای آنرا؛ چه سر ناخن بر ميشود وہمان اقصی است. **أناسي**: از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفته: أناسي جمع إنسي است، پس ياء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند كه ياء در انسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نيايد. (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند: زيراكه ہر دو وارد شده، پس يكے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چه؟ **واز عين**: ابن حاجب گفته كه اين ابدال ضعيف ست، وجاربردی امثله از كلام شعراء آورده، در عين:

ولضفادي جمه نقانق

ودر باء:

من الثعالي ووخز من أرانيها

ودر سين:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي   وأنت بالهجران لا تبالي

واين اشعار ضعف را رفع نميكند. **ثعالي**: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، **وواؤ از یاء والف** وهمزه، **نحو: هُوٌّ، و میم از واؤ در فم، واز لام تعریف در**
از سادس از ثالث عطف بر یاء عطف بر واؤ
"**لَیس** من امبر امصیام في مسفَر"، **واز نون در مانند** عنبر **وشنباء** وصم بکم **لزوما، ودر**
بنام وطامه الله على إلخير، **واز باء در بناتُ مخر** وما زلت **راتما** ومن **کثم ونون از واؤ ولام**
موحده عطف بر میم
در صنعاني ولعنّ وتاء از یاء وواؤ و سین و با وصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون مهمله در أولج بمعنى أدخل

والف: چوں: أوادم، وہمزه نحو: جون وجونة که در اصل بہمزه بود. **هو:** صیغۂ مبالغه از ہُي، أصله: هوي بر وزن فعول، وقیاس آں بود که واؤ یاء می شد. **فم:** أصله: فوه، ہاء حذف شده واؤ بمیم بدل گردید. **در لیس إلخ:** قول نبی ست ﷺ، وایں ابدال لغت بنی حمیر ست، وآنحضرت ﷺ نیز در خطاب بایشان فرموده، شاعرے ازینان گوید:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهمِ وَامْسَلْمَه

واز نون: ای جائیکه نون ساکن قبل یائے موحده باشد دریک کلمه، چوں: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سميع بصير، واگر نون متحرک باشد چوں: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضي) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی وخوش آبی دندان، گویند: امرأة شنباء.

لزوما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخوه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، وباء شدیدۂ مجہورۂ شفوی، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جہت التباس وبعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه وموافق باء در مخرج بود بدل کردند، ولفظے در عرب نیست که قبل بائے آں میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **وطامه الله:** [خمیره کرد او را خدا بر نیکوئی.] از طامه ای طین او ساخت وخمیر کرد وپیدا نمود، وبعضے گویند: طانه وطامه دو لغت ست، در "ارتشاف" ست: که آنچه مدعیان اصالت طانه گویند: که بطیم جائے بطین نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. **واز باء:** ای بدل میشود ہم. **بنات مخر:** از بنات بخر ای دختران بخار، وآں ابر تنک ست که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہٰذا بدختریت آں نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما:** وراتبا ای ہمیشه بودم مقیم. **من کثم:** از کثب ای قریب شد.

صنعاني: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعاوي گفته واؤ را بنون بدل کردند، وبعضے گویند: ہمزه را بنون بدل کردند، واول صحیح تر ست؛ زیرا که میان ہمزه ونون مقارنت نیست، ومبرد گوید: ہمزۂ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نیست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ:** در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و**ذعالت** ولصت، و**ہاء از تاء** وہمزہ نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ و**هياك** وهنْ فَعَلْتَ
عطف بر تاء ازارقت ای ریختم ازارحت راحت دارم دران شرطیه
فعلتُ ويا **هناه**، واز **الف** در مَهْ و**أنَه**، ولام از نون وضاد در **أصيلال** و**انطجع**، وطاء ودال از
بدل می شود ہاء ای استفهامیه عطف بر لام
تاء نحو: **حُصْطُ** وفُزد و**اجدمعُوا** و**دولج**، وجیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: **فقيمج**،
فوقانیه
واز **مخفف**، نحو: **حجتج** و**أمسَجت**. ورواست ابدال صاد از سین که **قبل غین** وخاء قاف وطاء
مهمله مهمله مهمله معجمه معجمه مهمله
بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس **صقر** وصراط، **وابدال زائے** از سین وصاد که قبل دالند وساکن نحو:
معجمه مهمله مهمله مهمله در سلخ پوست کشید

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. **ذعالت**: در ذعالب بمعنی پارچه کہنه، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء**: فوقانیه نحو: رحمه در وقف. **هياك**: از إياك، وهياك نستعين قراءت آمده.

يا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واؤ متطرف ہمزہ شد وہمزہ ہاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریان بدل از واؤ ست، ونزد ابوزید واخفش برائے سکته، ونزد بعضے اصلی، وهو ضعیف. **أنَه**: ای انا ضمیر متکلم. **أصيلال**: أصله: أصيلان، تصغیر أصلان جمع أصیل وقت مابین عصر ومغرب، نحو: رغیف ورغفان. **انطجع**: أصله: اضطجع، وآں لغت ردی ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت وفوز، وایں قسم شاذ ست برائے تغیر ضمیر.

اجدمعوا: وآں شاذ ست در اجتمعوا. **دولج**: در تولج موضع دخول وحشیان. **فقيمج**: در فقيمي منسوب بفقیم پدر قبیله، ابو عمرو گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه ہستی؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) **از مخفف**: متصل یا منفصل، بیک حرف یا بدو، یا بسه حرف. **حجتج**: أصله: حجتي ای حج من، شاعر گوید:

لاَ هُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسيت، وبعضے گویند: مر جیمش بدل از الف امی ست. **قبل غين**: بدانکه ایں حروف مجہوره مستعلیه اند وسین مہموس متسفل؛ لہذا خروج ازاں بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در ہمیں وصفیر با سین ودر استعلاء بحروف مذکوره موافق ست، واگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چوں: قسيت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست که بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) **صقر**: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مہموس ست ودال مجہور، وخروج بحرف منافی ثقیل ست خصوصا وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا که در صفیر ومخرج مناسب سین ست ودر جہر موافق دال، وہمچنین صاد از حروف مطبقه مہموسه رخوه است ودال از منفتحه مجہوره شدیده. (رضي، وركاز الأصول)

يزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند **أحست** ومست **بفتح وكسر ميم**.
درقصدي وآں حرف اول ست درأحسست درمسست
وتاء یا طاء در **استطاع ويستَطِيْعُ**، وتائے اول در **يتَّسع ويتقي**، وازینجا **تق الله** واستخذ در
بحذف تائے ثانی
استتخذ لزوما، و**بلعنبر** وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومِنَ الماء، واز **تغيرات** سماعی
بحذف لام - بحذف نون
حذف درید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت و**جزآنست**.
حذف لام كلمه أصله يدي أصله يدمو أصله سمو اصله اخو أصّله أبو أصّله حمو أصله هنو ازفوه ازبنو ازاخوة از بنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے که زیادتی ....
مبتدا

يزدل: در يسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است**: ازینجا بیان حذف است. **مانند أحست**: ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وكسر ميم**: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکه کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، واگر بعد ساکن ست، چوں: أحسست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ويستطيع**: پس اگر تاء حذف کنند اسطاع يسطيع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع يستيع گویند. **يتسع ويتقي**: أصلهما: يوتسع ويوتقي بود، واوٗرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند يتسع ويتقي بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیراکه در يتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ**: که استفعال است ماخوذ از اتخذ يتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود بتاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: ایں حذف جائیکه لام ظاہر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاہر نه شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جزآنست**: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم يك دريكن، ولو تر درلو ترى. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست که زیادت ہمیشه بدین حروف شود، نه آنکه ایں حروف ہمیشه زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمه محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چوں: انصر وأذهبت، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے **غیر الحاق** و**تضعیف** جز آں نیاید **هویت السمان** ست، دلیل زیادتی حرف **اشتقاق ست**
خبر یکے سه است
که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دو ست **در ماده** و معنی،
علامت اشتقاق ای اصل وفرع
و**عدم نظیر** که ہم **دلیل اصالت ست** ای خروج کلمه از **اوزان عرب** **بر تقدیر اصالت** حرف **یا**
تفسیر اشتقاق
زیادت، وغلبۂ زیادتش **در محلش**، **وترجیح یکے** بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیراکه زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شملل وجلبب، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست؛ چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بردي)

هویت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

وقد كنت قدما هويت السمان   هـويت السـمان فشيـبني

مبرد گفت: که من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **که دلیل اصالت:** ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی ومعنی، پس اگر در اصل حرفے ازان یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے بلهنية مصدر که در أبله نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکه دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نه شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم بزیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیراکه مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فعول موجود ست نحو: عسود. **در محلش:** ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین به یائے آں؛ زیراکه میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے:** حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت، پس اگر مرجحے بایکے یافته شود ترجیحش دہند، وإلا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولہٰذا **بِلَغْنَ فِعلَن** بود از بلغ، **وترنموت تفعلوت** از
بر وزن بر وزن
ترنم، **وسنبتة فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** ہر سہ، **وميم مراجل اصليست** از جهت **ممرجل با غلبۂ**
ای برائے قوت اشتقاق بمعنی پارہ از زر رکار در کلام عرب
زیادتش در اول. ودر کلمۂ کہ **محتمل دو اشتقاق** ست اگر ہر دو **جلی باشند ہر دو وجہ** ست **أرطى** ہم
اشتقاق
فعلى بود وہم **أفعل**؛ لوجود **بعير آرط**، **واگر نہ ترجیح یکے**، چوں: ملك، **أصله: ملأك**،
کہ واضح باشد
نزدیك ابو عبیدہ مفعل بود از **لَاكَ** بمعنی أرسل، . . . .

قوی ترین إلخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد وبا وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچہ فعلن یافتہ نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نہ فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة**: بفتح سین وسکون نون وفتح موحدہ وفوقانیہ. **فعلتة**: نہ فعللة با وصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست با قتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نہ مفاعل.

ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم را زائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافتہ نشدہ.

دو اشتقاق: یا زیادہ ازاں بدیں طور کہ آں کلمہ را دو فرع یا دو اصل با یك فرع ویك اصل مختلف در مادہ باشد.

جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترك. **ہر دو وجہ إلخ**: دراں کلمہ بلا ترجیح یکے. **أرطى**: نام درختے کہ شتر آنرا میخورد. **فعلى**: باصالت ہمزہ وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت ہمزہ واصالت الف کہ بدل از یاء ست.

بعير آرط: ای شتر خورندۂ أرطى، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ آرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، واستعمال دوم می خواہد کہ ہمزۂ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطي بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نہ**: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائكة، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. وجواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفتہ: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ دراں نہ قلب لازم می آید ونہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیک بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، وبر تقدیر فقد اشتقاق

وآں کسانیست   بالفتح وفتح ہمزہ   بحرکات ثلاثہ در میم   متعلق مبتداء

دلیل زیادت حرف خروجِ کلمہ یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر

جسیم   مبتداء   خروج   خبر

وخنفساء، واگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکہ زیادتش

جانورے سیاہ

دراں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبہ است. غالب . . . .

از زیادت   کلمہ یا اخت آں

ألوكة: وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں ہم میم زائد بود، اصل ملك مالك قلب مکانی نمودہ ہمزہ را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت ہم ست، پس مناسبت معنوی شد. **ملك**: از ملك؛ زیراکہ ملك مالک اموریست کہ خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وہمزہ زائد، ودریں مذہب ضعف لفظی ست؛ زیراکہ فعأل بنائے نادرست وہم بعد معنوی؛ زیراکہ مناسبت آں بالوکت قوی تراست. (شرح الأصول، جار بردي، نظامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سہ قسم، یکے: خروج کلمہ، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمہ بر تقدیر اصالت وزیادت ست. **اختش**: کہ موافق آں در حرف ومعنی ست. **بر اصالت**: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید کہ آں کلمہ یا اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال**: بالضم بمعنی کوتاہ بر وزن فنعال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعللٌ باشد، وآں یافتہ نشد، پس کلمہ از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخر**: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمہ وفاء بر وزن قرفصاء، نون ہر دو زائد قرار دادہ بر وزن فعلل وفعنلاء گفتند، واگرچہ از اصلی گفتش ایں دو کلمہ از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید کہ در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چہ فعلل بالضم وفتح لام اول یافتہ نشد.

نیز زائد: زیراکہ حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بزیادتش حکم کنند؛ چراکہ مزید جہت کثرت غیر مضبوط ہستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دہند بر وزن تفعل بود، وہر دو یافتہ نشد.

محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگرچہ بہر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش**: بفتح میم وزائے معجمہ بعد مہملہ وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چہ فعللول ومفعنلول ہر دو نیامدہ؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دہند.

غلبہ است: ای غلبہ زیادت حرف در موضعے کہ واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبۂ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** باسه **حرف اصلی** وزیادہ ازاں، چوں: کرَّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریسٌ**، و**تکریر فاء** تنہا **روا نبود**، وزلزل اززلزل بمعنی تحریک و**قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر**، و**ہمزہ و میم در اول** باسه **حرف اصلی فقط**. ومطرد ست میم در اسم **فاعل** و**مفعول** و**ظرف** و**مصدر** وآله اگرچه **بازیاده ازسه** بود، و**یاء باسه حرف** و**یازیاده** مگر در **اول رباعی غیر مضارع**، ....

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف؛ زیراکه تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویه گفته که یکے بدون تعین زائد ست؛ چه تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اول متعین ست؛ زیراکه در کرم حکم بزیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سه حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**: زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودران ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصبصب**: بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیراکه مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہٰذا باب دون قلیل ست، واجتماع متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چه وزنش نفعل ست نه ففعل، واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشده، پس آنچه در "شرح الأصول "است که ایں ثقل وقتے لازم آید که تکرار بدون فصل شود باآینکه ہمچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردي، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریان بر وزن فعلل وفعللت. **نه از باب تکریر**: چنانکه کوفیان گویند؛ زیراکه اگر در زلزل فاء وعین راودر قوقیت ہر دو حرف علت رامکرر وزائد گویند کلمه بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفکل بر وزن أفعل، وفعلل ہم گفته اند چوں: ماسل نام موضعے، بخلاف بئبل که ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقه نیست، نحو: أحصیل بر وزن أفعیل. **فقط**: کم ازاں نه زیاده، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیاده ازسه**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجزآں. **یاباسه حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیه.

یازیاده: از سه، چوں: سلحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی که آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: که آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواؤ باسه حرف **یازیاده مگراول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یاآخر کلمه بعد الف، ومطرد
اصلی چوں حمار وجدول
ست در مضارع **وبعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل **وبعضے ابواب** مانند **رغبوت**. **وسین** در
زیادت نون چوں نضرب عطف بر نون عطف بر تاء
باب استفعال، **امالام** کم آید، وہاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل **وأهراق**. چوں
ازلام درزید درعبد
غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري**، **وإلا** حرفے که مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادة ازاوزان عرب
میم مدین، نه یائش، وطائے **قطوطی نه الفش**، لوجود **مفعل** و**فعوعل**، نه فعیل وفعولی، . . .
تابروزن فعیل بود ثانی

یازیاده: نحو: سروح بالکسر وحائے مہملہ ناقۂ طویلہ، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم.

مگراول: یعنی الف وواؤ دراول زائد نشود، پس دررونتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف دراول نیاید.

ونون إلخ: یعنی زیادت نون آنگاه غالب ست که در رتبۂ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یاآخر کلمه بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. **بعضے ابواب:** ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعلل وجزآں. **رغبوت:** مصدر، وہمچنیں تجوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع که اصلش نزد سیبویه أطاع یطیع است شاذ بود، وزمخشری سین کسکه راکه در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: أكرمتُكِسْ زائد شمرده، وابن حاجب قول او رد کرده؛ زیراکه دریں ہنگام شین کشکشه ہم که برائے فائدۂ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکه شین از حرف زیادت نیست.

امالام: کم آید دراول ووسط زیاده نشود جز درآخر بعضے الفاظ یافته نه شد، بعضے نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیاید: زیاده گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی ہمه از سه حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضے:** یعنی مبرد؛ ولہذا آنرا از حروف زیادت نشمرده. **أهراق:** أصله: أراق، ہمزه را بہاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که ہاء فاء کلمه است آنرا ساکن کرده ہمزۂ وصل آوردند، وهراق ہم آید، ومبرد را میرسد که گوید: الف دراں زیاده است؛ چه هرق ہم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یازیاده یافته شود که زیادت آں دراں موضع غالب ست.

إهجيري: بکسر ہمزه وجیم بمعنی داب وشان، پس ہمزه ویاء والف دراں زیاده است بجہت غلبۂ زیادت اینہا بقائے کلمه بر سه حرف اصلی وزنش افعیلي ست. **وإلا:** ای اگر زیادتی ہمه ممکن نبود؛ زیراکه بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: که زائد ست وزنش مفعل. **قطوطی:** نام موضعیکه طائش زائد ست وزنش فعول.

نه الفش: تابروزن فعولی باشد. **مفعل:** ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. **وفعوعل:** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر ہر دو **موجب خروج** اند پس حرفے کہ زیادتش زائد قرار دادہ شود زیادہ بود از دیگر، چوں: واوُ **کوالل** نہ ہمزہ اش اگرچہ فوعلل وفعالل **ہر دو نایابند**، واگر ہیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمہ فک ادغام بود **باشبہۂ اشتقاق** بر شقے ترجیح دہند یکے را **بفك ادغام**، وبعضے **بشبہہ**، پس یأجج **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ** نام مقام، واگر شبہ **بر ہر دو شق** ست **ترجیح بفك** ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی ہر کہ رازائد گویند کلمہ از اوزان عرب بیروں رود. **کوالل**: بمعنی کوتاہ بروزن فواعل ملحق بسفرجل.

ہر دو نایابند: لیکن زیادت واوُ در وسط کلمہ بیشتر ست از زیادت ہمزہ دراں؛ لہٰذا واوُ رازائد گیرند نہ ہمزہ را. بدانکہ خروج از اوزان باشبہۂ اشتقاق کہ معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور کہ اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبہۂ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود کہ فقدان شبہۂ اشتقاق دریں صورت ہر دو وجہ رواست ہر کرا خواہند اختیار کنند، چوں: مسیك بفتح میم ویاء اگر میمش رازائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادۂ آں سیك بود وآں یافتہ نشد، پس شبہۂ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء رازائد قرار دہند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن مادہ اش مسك بود وآں ثابت است، پس شبہۂ اشتقاق باقی ماند، بالجملۃ رواست کہ وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبہۂ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی کہ مخالف فك ادغام ست، یعنی فك ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منہ)] یعنی در کلمہ ہم ادغام باشد وہم شبہۂ اشتقاق، وآں عبارتست از یافتہ شدن لفظے از مادۂ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان ہر دو. (رکاز الأصول وغیرہ) **بفك ادغام**: ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فك ادغام مقتضی بزیادت حرفے کہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ شبہۂ اشتقاق از دست رود؛ زیراکہ اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فك ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبہہ: یعنی شبہ اشتقاق از دست ندہند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکہ باشد ہمانرا زائد گویند اگرچہ فك ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل**: اگر بفك ادغام ترجیح دہند.

برائے الحاق: بجعفر پس فك ادغام صحیح باشد؛ زیراکہ در ملحقات ادغام نشود اگرچہ مادہ اش یاج خواہد بود وآں موجود نیست.

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد وجیم رااصلی گویند؛ چہ شبہۂ اشتقاق آں موجود ست، وفك ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفتہ شود بنائے مہمل کہ یاج باشد لازم می آید.

بر ہر دو شق: یعنی از دو حرف ہر کرا خواہند زائد گویند شبہۂ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفك**: پس حرفے راکہ جواز فك ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکہ ترجیح شق دوم نیست وشبہ در ہر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفک** نبود **ترجیح بشبہ** بود، **ونزد بعضے** بوزن اغلب،
نام زنے
پس **موظب مفعل** باشد؛ لوجود **وظب**، نہ مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**
انار
فعال کہ ایں وزن **دربابش اغلب ست**، واگر **شبہ** بہر دو تقدیر ست **ترجیح دہند** بوزن اغلب،
بزیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نہ فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم کہ اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از فوعال بالفتح نام شخصے
بود، نہ **فوعلٌ کہ اگرچہ** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گہوارہ وزمین وجز آں.] یعنی مہدد را در ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ھد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک:** ای اگر ہر یک شبہۂ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیراکہ مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہۂ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہۂ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہۂ اشتقاق؛ زیراکہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد ازان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب:** نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست وشبہۂ اشتقاق موجود. **مفعل:** بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی أصلح یا أکل ورمن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

دربابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجز آں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیراکہ آں وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدن ست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برائے علت وبیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیراکہ مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد وموجل وموضع، کذا في "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہٰذا بر غالب حکم کردہ شد کسے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أُرْجُوان افعلان ست یا فُعْلوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس
ای بہر دو تقدیر
باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.
ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من كذا مثل كذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، .....
ای در مصنوع　از ابدال وغیرہ　فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبۂ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند**: ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابر اند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان**: بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعوان از ترکیب رجأ یرجو، یا فعلوان بر تقدیر اصالت ہمزہ وزیادت واؤ، مثل: عنفوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہمان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ؛ زیرا کہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبة وقنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع وممع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند**: چوں: اسطوانة کہ بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسطن وأسط معدوم، وفيه شيء. **تمرين**: در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلخ: [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني عليه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند كتف غفر سازند، وجرمی گفتہ: بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روا نیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیرا کہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف**: کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا: أصله: دعايو، جمع دعية، أصله: دعيوة، پس یاء کہ در جمع بعد الف ست وور مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یاء گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، **وابو علی گوید: بیفگنی ویفزائی در** در اصطلاح مبني **آنچه در مبني عليه** افتاده وافزوده بود قیاساً، **ونزد بعضے شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب** مثل: **محوي** نزد جمهور **مضّربيّ** شود، ونزد ابو علی وبعضے **مُضَرِيٌّ**، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ **دِعُوٌ ودَعَوٌ**، ونزد بعضے **اِدْع** بفتح دال **ودَعٌ**، وبنائے **عَنْسَلٌ وقنفخر** از عَمِلَ، وقال: عَنْمَل وقَنْوْلٌ وعِنمَلٌّ از عمل مثل عنسل وقِنْوَلٌّ آید **بلاادغام نون؛ تاالتباس بفَعّلٌ** و **فِعَلّ** بفتح فاء وتشدید عین نیاید.

آنچه در مبني عليه: یعنی آنچه در مبنی علیه بقاعده وقیاس افتاده بود از مبنی هم افگنند اگرچه قاعدۂ حذف دراں نبود، خلافا للجمهور. **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیه بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنی وقتیست که در مبنی قاعدۂ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برینست که زیاده کنند وقلب سازند در مبنی برابر زیادت وقلب مبنی علیه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیه در مبنی وقتے که گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنی وقتیکه علت ابدال وادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوي: بضم میم وفتح حاء وکسر واؤ ویائے مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یائے اخیر ویکے از دو یائے مشددش افتاده یائے دوم واؤ شد، چنانکه در نسبت گذشت. **مضربي:** بضم میم وفتح ضاد وکسر رائے مشدده وبائے موحده قبل یائے مشدده، پس هیچ حذف نکنند؛ چه قاعدۂ حذف که در محوي بود اینجا یافته نشد.

مضري: بضم میم وفتح ضاد وکسر راء قبل یائے مشدده بر وزن محوي بحذف لام کلمه ویک عین، چنانکه در مبنی علیه قیاسی بود اگرچه در مبنی قاعدۂ حذف یافته نشده. **دعو ودعو:** اول: مثل: اسم ست:، وثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزۂ وصل آوردند، واصل غد غدو بود واؤ را انداختند، وایں هر دو حذف خلاف قیاس ست، پس نزد جمهور وابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم وغد، وحذف آنچه خلاف قیاس دراں هر دو حذف شده. **عنسل:** بفتح عین وسین، ناقۂ سريع السير.

قنفخر: بکسر قاف وفتح فا جسیم. **قنول:** مثل: عنسل از قال. **عنملّ:** بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنولّ: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. **ادغام نون:** در میم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدۂ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست با ولین، وفعل اگرچه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، ومیدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند. (رضي) **فعَلّ:** [بکسر فاء وتشدید عین ولام.] ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکدّ وسلغد، پس هرگاه عمل بادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردي، رکاز الأصول)

و**جحنفل** از کسر وجعل **ممتنع** ست برائے **ثقل**، ویا **لبس** به **فَعَلَّلَ**. وبنائے **أبکُم** از **وأيَ** و**أَوَى** **أَوْءٍ** و**أُوْوٍ** بود. و**إِجْرِدٍ** و**أَيَ** و**إِيو** و**إِيٍّ** و**اطلخمّ** **إِيْئيًا** و**إِيْويًا**.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فا گندہ لب. **ممتنع ست**: پس کسر وجعنلل گفتہ نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتحتین وتشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج. ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، ومعلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعنلل مدغم. **أبکُم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مہموز عین بمعنی قصد.

أوى: لفیف مقرون مہموز فا أي رجع. **أوء**: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، أصله: أوؤي، ضمۂ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد أوأي گردید، اعلال قاض کردند أوءٍ بکسرہ یاء تنوین شد. **أوو**: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکُم از أوأي، أصله: أءوي ضمۂ واو بکسرہ بدل شد وہمزۂ دوم براجتماع ہمزتین بواؤ، وتعلیل قاض کردند. بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچہ واؤ مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد ازاں ہر دو، وإجرد بالکسر وکسر راء ترہ ایست. **وأي**: [قائل آں اخفش است.] از وأي، أصله: إوئي، واؤ جہت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو**: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إئوي بود، یاء بقاعدۂ قاض افتاد، وہمزۂ ساکن جہت کسرۂ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نہ کنند اگرچہ یاء وواؤ جمع آمدہ واول ساکن ست: زیراکہ واؤ مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، وبعضے گویند: ہرگاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واؤ کہ بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیاً منسیاً حذف شود، بریں تقدیر أي بہر سہ حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس أي بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد واز وأي وآوى.

إيئيا: ای از وأي بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوأيي بسہ یاء بود بروزن اطلخم، واؤ بجہت کسر ما قبل یاء گردید إيأي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحۂ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **أيويا**: مثل: اطلخم از إوي بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ ویائے مشدد قبل الف، أصله: إءويَي بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحۂ ما قابل الف گردیدہ وہمزہ از کسرۂ ما قابل یاء گشت إيويا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیراکہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہرگاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزۂ دوم باز آید؛ زیراکہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئويا.

وبنائے اغدودن **از** بیع وقوة إِبْبَيَع اِقْوَوّٰی شود، وقیل: اِقْوَيَاً، و**عصفور از** قوة **قُويٌّ**. **وبنائے**
قذعمل از قضی **قُضَیٌّ بحذف یائے ثالث منسیاً** وقذعمیلة **قُضَيَّيَةٌ** و**قُضَوِيَّةٌ مانند مُحَيِّيٌّ**
ومُحَوَيٌّ وجحمرش **قَضْيًا**، وقیل: **قُضْيَيٌّ** و**حلبْلاَب قضِيضَاء**. **وبنائے** دحرجت **از** قرأ
قائلش ابن حاجب
قَرَأْيَتُ وسبطر قِرَايٌ. واطمأننت **اِقرأياتُ**، ومضار **عش یقرءِیْءُ**. **چوں بناکنند از** رَوأيٌ **مثل**
ماضی متکلم از اقشعرار
کوکب، **پس جمع بواؤونون کردہ بیائے متکلم اضافت نمایند أَوَيٌّ شود**. ....
بعد تخفیف ہمزہ

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آں قضیيي بسہ یاء بروزن قذعمل. **منسیا**: چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاء ست ویا ادغام یائے اول در دوم. **قضیۃ وقضویۃ**: [ای بنائے آں از قضی.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، دراصل قضيييَة بچہار یاء بود، پس خواہ یائے اول را در دوم وسوم را در چہارم بجہت سکون آنہا ادغام کردہ قضيية گویند، خواہ اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تاقضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل کہ قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر راء از قضی. **قضیا**: بالفتح وتنوین، أصله: قضیيي بسہ یاء اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیرہ نسیاً حذف شد چنانکہ قاعدۂ اجتماع سہ یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ماقبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچہ گفتہ اند کہ یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعلیل قاض در قضییي وعدم اعلال یائے دوم کہ برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مہملہ ولام اول وسکون بائے موحدہ گیاہی ست.

قضیضاء: أصله: قضیضاي بتکرار عین ولام، یاء بقاعدہ رداء ہمزہ شد. **قرأیت**: أصله: قرأأت، ہمزۂ دوم کہ در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء بنایش از قرء.

قراي: أصله: قرأء، ہمزۂ دوم کہ در لام ست یاء شد، وچوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأیات: أصله: اقرءءت ہمزۂ دوم لام بود یاء شد وہنگام اجتماع ہمزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)
یقرئیي: بروزن یقرعیع، أصله: یقرأءء، حرکت ہمزۂ میانہ باول دادہ جہت کسر ماقبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند؛ چہ در ہمزہ ادغام نشود. **چوں بناکنند**: این سوال ابن جنی از ابن خالویہ کردہ بود در جواب حیران شد. **أوي**: بفتحتین وتشدید یاء؛ چہ مثل کوکب از ووأي است، یائے متحرک از فتحۂ ماقبل الف شد، حرکت ہمزہ بماقبل بردہ برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: احشوشن الناس **إِيلَولق** الْألُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شئ دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ اصل در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ
ای نوشتن بصورت مسمّٰی
مر او راست در وقت ابتدا بآں ووقف براں؛ ولہذا ره زيداً ومجيء مه جئت بہاء نویسند،
وقت تکلم
ومانند بزيد ولزيد وكزيد ومنك وضربكم متصل نگارند.

= ووي گردید، واؤ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہر گاه جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، ركاز الأصول)

ايلولق: مثل: احشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ما قبل یاء شد. **خط**: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجا، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وایںجا گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركاز الأصول) **یاسین**: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّٰی. **یا سین**: ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. **یس**: ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء**: لہذا رأيته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند: زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ ولہذا مثل: من ابنك؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ. (شرح الأصول، رضي)

ره زيدا: امر ست از رأى يرى کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مه جئت: "ما" استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتاد وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت: زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ از آنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام بلام. (منہ) **مانند بزيد**: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وكتابت اضربُنْ بواوْ والف، واضربن بياء، وهل تضربن بواوْ ونون، وهل تضربن بياء ونون
بصورت اضربوا بصورت اضربي بشكل تضربون مثل تضربين
بايد ننوشتند؛ تا مؤكد بر صورت غير مؤكد نشود، ليكن خط همزه اول كلمه بالف ست مگر در لئلا
ولئن ويومئذ وحينئذ وهؤلاء، ومتوسط ساكن بوفق حركت ما قبل، ومتحرك بوفق حركتش اگر
اى خط همزهٔ متوسط همزه اى حركت خود
مابعد سكون است، ....

= حرفی باشد بما بعد يا بما قبل مے پیوندد، مثل: بزيد وغلامي، وهمچنين كلمۂ كہ كتابت آں بر يك حرف مانده باشد اگرچہ در تلفظ دو حرف ظاہر گردد نحو: هذا وله كلمۂ دو حرفی لا جرم جدا نوشتہ شود، مگر اینکہ ضمیر متصل بانون تاكيد يا علامت تثنيه وجمع ونسبت باشد، ووجه در ہمہ شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، وضمیر وغیره مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن: جمع مذكر امر بانون خفيفه. **اضربن**: امر واحد مخاطبه بانون خفيفه. **هل تضربن**: جمع مضارع بنون خفيفه.

هل تضربن: واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفيفه. **بايد ننوشتند**: زيراكہ نون تاكيد خفيفه راكہ بعد ضمہ يا كسره بود حذف كنند، وآں راكہ بجهت نون محذوف شده بود باز آرند. **تا مؤكد**: پس شناختن مؤكد از غير مؤكد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، وميدانی كہ ایں التباس در وقف ہم موجود ست. (شرح الأصول)

ليكن خط: [ازينجا تا آخر كتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذكور ست؛ زيراكہ آنرا در خط صورتے معين نيست اگرچہ خليل شكل سر عين معين كرده، پس در اول كلمہ بالف نوشتہ شود، برابر ست كہ ابتدائے كلام بود يا نہ، وصلی باشد يا قطعی، زائد يا اصلی، مبدل يا غير مبدل، مفتوح يا مضموم يا مكسور؛ زيراكہ همزه مثل حرف علت تخفيف ميبايد، وچوں در اول كلمۂ تخفيف لفظی ممكن نبود در خط تخفيف نمودند نحو: الحمد وبالحمد وانفراد واعلم وأهل وأحد وأجوه وإشاح. (ركاز الأصول)

مگر در لئلا إلخ: اى جائيكہ لام ابتدا بر "إن" شرطيہ آيد، وجائيكہ لفظ يوم وحين بكلمۂ "إذ" مضاف شود، وجائيكہ ہائے تنبيہ بر أولاء ممدود داخل شود، در ہمہ صورت بوفق حركت خود نوشتہ شود برائے تخفيف وكثرت استعمال.

بوفق حركت: تا كتابت موافق تخفيف گردد؛ چہ تخفيف همزه نيز بريں گونہ است، پس همزه بعد ضمہ بواوْ وبعد كسره بياء وبعد فتحہ بالف نوشتہ شود چوں: بوس وذيب وراس. (ركاز الأصول)

بوفق حركتش: وحذف نكنند؛ زيراكہ حركتش قويست متبدل نگردد، پس كتابت آں تابع حركتش اولى باشد، بخلاف حركت همزۂ اخير كہ ضعيف ودر معرض زوال ست، وبعضے همزۂ متوسط راكہ تخفيفش بحذف وادغام ست از خط مے افگنند نحو: مسلة وخطية، وبعضے صرف مفتوحہ را چوں: يسل، بخلاف مضمومہ ومكسوره. **بعد سكون**: چوں: يسأل ولؤم ويئس.

وبیشتر مفتوحه را **بعد الف نویسند**، واگر بعد حرکت ست پس **در مؤجل** بواوٗ **ودر فئة** بیاء **ودر غیر آں برطبق** بین بین، وهمزهٔ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک **بوفق حرکت** ماقبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست **بیفگند** چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ (در رفع وجر) وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید **ومانند آں حکم متوسط** یابد، چوں: **جزؤك وردائك**، نه در **مانند مقروة** وبرية، وهمزه که بعد آں مده بر صورت خطش (ای خط همزه) بود **بیفتد**، ....

بعد الف نویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، وبعضے همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکه بعد ضمه باشد. **در فئة**: ای جائیکه بعد کسره بود. **در غیر آں**: برابر ست که مفتوحه بعد فتحه بود چوں: سأل، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لؤم، یا مکسوره بعد آں مثل: سئم، یا مکسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه ورؤس. **برطبق**: چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ ولم یقرئ ولم یروؤ. **بیفگند**: ازینجاست که اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نه بسه نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وهمزه از میان افتاد، وحذف این همزه از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ماقبل ساکن مفتوح است نحو: خبء همزه در هر سه حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٗ نوشته شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، ومیان ایں فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: که بینش وقف بر هماں متصل شود نه بر همزه چوں علامت تثنیه وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیراکه حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك**: برفع همزه رأیت جزأك بنصب وبجزئك بجر. **ردائك**: بضم همزه بواوٗ وبردائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکه همزه بعد واوٗ ویائے زائد بود، وتخفیفش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچه در حکم او ست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکاز الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و **مستهزين** وعلمت **خطا** ہمزہ را **نویسند**، **بل یک واوٗ ویا والف**، **بخلاف**
نحو: **ردائي** وجبائي **کہ مدہ** بر **صورت** ہمزہ **نیست**، **ودر** قرآ او یقرأان ہمزہ را **بیفگنند**؛ **تا**
تثنیہ ماضی مثنی مضارع
التباس بمفرد وجمع مونث نشود. **الفے** کہ **رابع یا زیادہ** در **اسم** یا در **فعل باشد یاء بود**، **نہ بعد یاء**
در اول در دوم در آخر کلمہ
نحو: صدیا، **وبعد** یاء ہم در **مانند** یحییٰ وریّیٰ **علما**، **والف ثالث اگر از** یاء **ست بیاء نویسند**،
زان تشنہ بیاء نویسند بدل
واگرنہ بالف، **ودر** کلا **بہر دو نگارند**، **واز حروف جزبلی** وإلی وحتی **بیاء نوشتہ اند**، ....

مستهزون: أصله: مستهزوون بدو واوٗ کہ اول ہمزہ مسلہ است. **مستهزئين**: أصله: مستهزين بدو یاء اولش ہمزہ مسلہ. **خطا**: أصله: خطأا بہمزہ والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزین کہ آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء دریںجا باقی دارند، ومستهزئین نویسند؛ زیرا کہ استثقال دو یاء مثل دو واوٗ ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف**: در خطا کہ الف تنوین ست وہمزہ افتاد. **ردائي**: ای مہموز مضاف بیائے متکلم باآنکہ یائے نسبت بدو پیوندد، پس در ہر دو ہمزہ نویسند.

کہ مدہ: زیرا کہ صورت ہمزہ دریںجا دراز ست وصورت یائے مدہ مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چہ ہمان اصلست در کلماتیکہ بریک حرف بود مثل ہمزہ استفہام ویائے نسبت مشدد است، ودریں ہر دو مد راہ نیابد، پس گویا در حقیقت مدہ نیست، وہمچنین مستهزین مثنی بدو یا نویسند؛ زیرا کہ مدہ نیست. (ص، جاربردي وغیر آں)

بیفگنند: اگرچہ بعد ہمزہ مدہ بر صورت خطأ است. **یاء بود**: ای بیاء نوشتہ شود برائے آنکہ در امالہ وتثنیہ مثلا یاء می شود، برابر ست کہ بدل از واوٗ باشد نحو: أعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، **خواہ بدل از یاء** چوں: أعنی واستسقی ومرمی ومستنی، یا نہ از واوٗ بود نہ از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگرتائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: أرطاۃ ومستناۃ وأعطاہ وأغناہ بالف نویسند، وإحدیها مثلا شاذ ست، خلافا للبعض. (شرح الأصول)

نہ بعد یاء: ای الفیکہ بعد یاء ست بیاء نوشتہ شود؛ برائے کراہت اجتماع مثلین. **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکردند؛ زیرا کہ غیر علم مقدم ست، پس ہرگاہ دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائے تنبیہ بر اصل چوں: رمی، واگر تائے تانیث با ضمیر بدو پیوندد الف نوشتہ شود. **واگرنہ**: ای بدل زیاء نبود بالف نوشتہ شود؛ چہ اصل در کتابت آنکہ بر صورت غیر نویسند چوں: دعا وعصا. **بہر دو نگارند**: ای بالف ویاء؛ زیرا کہ الفش یا از واوٗ ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواہ از یاء بدلیل امالہ آں. **جزبلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے امالہ است، وإلی وعلی بنا بر آنکہ الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی بر إلی محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشتہ اند**: زیرا کہ الف مجهول الاصل ست، وہمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وہمچنین حرف ہجا ومتی وأنی بیاء نوشتہ شود برائے امالہ.

ودو حرف مکرر راکه از یک کلمه اند یا دوم تائے **ضمیر** ست و**جنس اول** بعد ادغام **یکے نویسند**
یعنی اول تا ست
چوں: فرَّ و**بتُّ**، **نہ وعدت واللحم**، أما الذي والتي والذين ومما وعما و**أما** وإلا **بخلاف**
أصله فرر مثل ضرب مذکر واحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما
قیاس ست، **والف الله** ورحمن **ننویسند**، چنانکہ ہمزۂ اسم در **بسم الله** الرحمٰن الرحیم، وہمزۂ
ابن **کہ نعت** و**در میان دو علم** ست.

یکے نویسند: زیراکہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت**: بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واول ہم تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیراکہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف ننویسند چوں: یدرککم؛ زیراکہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتاء بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تاء ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. **أما**: بالفتح یا بالکسر دراں "ما" با"أن" مصدریہ یا شرطیہ و"ما " زائدہ وإلا بفتح وکسر درأن لا.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذین تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتین رابران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند؛ تا بـ"إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللواء بران محمول شد، وقیاس در "ما" وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ درآخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. **ننویسند**: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. **در بسم الله**: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلّت استعمال، ودر ﴿بِسْمِ اللهِ مَجْرٖاهَا﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیراکہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زیدا بن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر درمیان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که **بعد** لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر مثل **دُهن** ہمزه اش **فقط** چوں: للّبن
ای الف لام تعریف ای الف لام ہر دو
ولِلدهن. **وبیفگنند** ہمزۂ وصل را بعد **الف استفهام**، مگر ہمزۂ ال که اثباتش **رواست** نحو:
که مضموم یا مکسور باشد
الرجل، **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذين **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها
تنبیہ
ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِن**ّ، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل
مخفف حرف عطف
وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واوٴ، وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند،**
ومی افزایند الف بعد واوٴ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدونه پیوسته؛ ....
وبعضے نمی افزایند

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. **تمامش بیفتد:** برائے کراہت اجتماع سه لام.

دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. **فقط:** تا بر صورت نفی نگردد چوں: لا لدهن. **وبیفگنند:** برائے کراہت مثلین ودلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضي) **الف استفهام:** نحو: ابنك در ابنك واصطفى در اصطفي.

ہمزۂ ال: ای ہمزه مفتوح ازاں باشد یا ایمن الله. **رواست:** تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.

هؤلاء: الف اینہا از خط افگنند؛ زیرا که استعمال ہائے تنبیہ با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)

نه در ها تا: زیرا که اینہا کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہاء را نیز متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لہذا الف برائے تخفیف انداختند، كذا في "شرح الأصول" و"الشافیه" ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیہ وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك:** ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف "ذا" دمیکه بالام وکاف، و"أولاء" ہرگاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیہ بر ہر دو نیامد.

لكن: مشدد مشبہ بالفعل. **بے الف نویسند:** ای داود را بیک واوٴ واز إبراهيم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراہت دو واوٴ ہم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام ہستند التباس ہم نخواہد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه ہر الف را که متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: كفرين ونصرين وسلطين. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احتراز ست از واوٴ جمع در اسم نحو: مسلموا المدينة، وبعضے در اسم ہم نویسند.

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه وضربوك.] وہمچنین نون جمع چوں: يضربون؛ چه واوٴ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا ہم تاکید الف باید نوشت؛ زیرا که واوٴ در آخر است وکلمۂ تاکید منفصل.

تا بواوٴ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا لم یقصدوا، ودر مائتان از جہت مائۃ، ودران تا جدا
ای برائے موافقت واحد
شود از منہ، وواوٴ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر أو لاء برائے موافقت
واوٴ افزایند
أولئك، ودران از جہت مخالفت إلیك، ودر أولو بواسطۂ متابعت أولی، ودران از جہت مفارقت
واوٴ افزایند
إلی، وحرف وشبہ آنرا جزمتی با کلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند، ....
برائے عدم استقلال آں

تا بواوٴ الخ: بخلاف واوٴ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیرا کہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواوٴ عطف ملتبس نشود واوٴ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واوٴ جمع بواوٴ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٴ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہرگاہ بعضے جاہا التباس بود طرداً للباب ہمہ جا نوشتند، كذا في "الرضي".

لم یقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٴ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تثنیہ.] وجمع را چوں: میات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا کہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائۃ می افزایند. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قلیل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٴ بعد عمرو:** مے افزایند نہ الف وباء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر مر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٴ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیرا کہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** وأولو اسم اولی بتصرف است از إلی حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واوٴ ست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ما کہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو ما بعد میشود، پس اقتضائے اتصال بما بعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأینما و کلما، **چنانچه** أن **ناصبه** وإن **شرطیه** با "لا"، ویوم و حین با "اذ" **بر تقدیر بنا**.

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا متصل نویسند؛ زیراکه مابعدش منفرد ست، وبرائے آنکه ناصب وجازم جزو فعل است، و همچنین "إن" شرطیه برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) واین احتراز ست از "أن" و"إن" مخففه از مشدده، وهنگام وصل نون رانویسند؛ برائے تاکید اتصال خطی.

بر تقدیر بنا: زیراکه مثل کلمۂ واحد ست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
المسند للإمام الأعظم
الهدية السعيدية
القطبي
تيسير مصطلح الحديث
شرح التهذيب
تعريب علم الصيغة
البلاغة الواضحة
ديوان المتنبي
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)

تفسير البيضاوي
الحسامي
شرح العقائد
أصول الشاشي
نفحة العرب
مختصر القدوري
نور الإيضاح
ديوان الحماسة
المقامات الحريرية
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
متن العقيدة الطحاوية
المرقاة
زاد الطالبين
عوامل النحو
هداية النحو
إيساغوجي
شرح مائة عامل
المعلقات السبع
شرح نخبة الفكر

السراجي
الفوز الكبير
تلخيص المفتاح
دروس البلاغة
الكافية
تعليم المتعلم
مبادئ الأصول
مبادئ الفلسفة
هداية الحكمت

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالىٰ

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخاري
شرح الجامي

الجامع للترمذي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

- تفسیر عثمانی (۲ جلد)
- خطبات الاحکام لجمعات العام
- حصن حصین
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
- لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- معلّم الحجاج
- فضائل حج
- خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
- تعلیم الاسلام (مکمل)
- بہشتی زیور (تین حصے)
- بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

- حیات المسلمین
- تعلیم الدین
- خیر الاصول فی حدیث الرسول
- الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
- عربی زبان کا آسان قاعدہ
- آداب المعاشرت
- زاد السعید
- جزاء الاعمال
- روضۃ الادب
- آسان اُصولِ فقہ
- معین الفلسفہ
- معین الاصول

- فارسی زبان کا آسان قاعدہ
- علم الصرف (اولین، آخرین)
- تسہیل المبتدی
- جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
- عربی کا معلّم (اول، دوم، سوم، چہارم)
- عربی صفوۃ المصادر
- صرف میر
- تیسیر الابواب
- نام حق
- فصولِ اکبری
- میزان ومنشعب
- نماز مدلل
- نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
- عم پارہ درسی
- عم پارہ
- تیسیر المبتدی
- تیسیر المنطق
- تاریخ اسلام
- بہشتی گوہر
- فوائد مکیہ
- علم النحو
- جمال القرآن
- نحو میر
- تعلیم العقائد
- سیر الصحابیات
- کریما
- پند نامہ
- پنج سورۃ
- سورۃ یٰس
- آسان نماز
- منزل

کارڈ کور / مجلد

- اکرام مسلم
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- فضائل اعمال
- منتخب احادیث

زیر طبع

- مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
- بیان القرآن (مکمل)